

A középiskoláztatás stratégiái

A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete
a 19. század első felében

A magyar történetírásban az elmúlt években növekszik az érdeklődés a társadalomtörténet olyan újabb megközelítési módjai iránt, amelyek a társadalmi folyamatok értelmezéséhez az egyének „stratégiáit” és az előttük állt lehetséges alternatívák közti választásaikat vizsgálják. Az így kitágult kutatási területhez örvendetes módon korábban nem használt forrásokat is „felfedeztek” a történészek. Jelen tanulmány azt kutatja, hogy miképpen nyilvánulnak meg az egyéni stratégiák és a döntéshelyzetek egy város (Pozsony) és térsége, valamint egy intézmény (iskola) viszonyában a polgári forradalmat megelőző mintegy félszáz évben.¹ Kiinduló tétele – vagyis, hogy a középiskola olyan intézmény, amelynek már ebben a korban is „piaca” van: sokak számára hozzáférhető, ha nem is azonos „áron”, és a működésére vonatkozó ismeretei alapján „racionális döntést” hoz, aki fiát beírta – nem teljesen új; a közelmúltban Sasfi Csaba publikált a 19. század első feléről hasonló szempontú tanulmányt (Sasfi 1997).² E megközelítésből szinte következik, hogy e piac földrajzi és társadalmi térben értelmezett kiterjedése, vonzereje is a társadalmi folyamatok fontos és vizsgálható tényezői. Három vonatkozásban azonban újszerű kérdéseket fogalmaz és vizsgál meg megítélésem szerint jelen írás. Először is a várost „univerzumként” kezelve kitágítja az egyes intézmények határai által adott kereteket: arra tesz kísérletet, hogy egy felekezeti vegyes térségben együtt elemezze a katolikus és evangélikus középiskoláztatás feltételrendszerét, és a nagygymnázium hat osztálya helyett a helyben adódó továbbtanulási lehetőséggel (a bölcsészeti tagozatokkal) számolva hipotetikusán megelőlegezi a csak 1850-ben létrehozott nyolcosztályos gimnázium kereteit. Másodsorban, kiemelt figyelmet fordít a helyben lakók – különösen a polgárság – iskolahasználati törekvéseinek vizsgálatára. Harmadsorban, megkísérli közelebről megvizsgálni azt a jelenséget, amire már több oktatástörténész rámutatott,³ de amire eddig célirányos kutatás nem irányult: a középiskolai „lemorzsolódás” azon változatára, amikor a városi polgárság gyermekei nem az iskola összes osztályát végzik el, csak a „városi iskola” funkciójának megfelelő számút.

E céloknak megfelelően a kérdéskör körüljárása után előbb a pozsonyi diákság összetételét és létszámváltozását vizsgálom, majd e makrostatisztikai jellegű rész után intenzívebb módszerrel, egyes eseteket vizsgálva a polgári családok stratégiáit elemzem.

1 A tanulmány a Pozsony 1783–1848 közötti urbanizációját és társadalmi átalakulását vizsgáló kutatás keretében készült, melyet a Research Support Scheme of the Open Society Institute (427/1998) és az OTKA (F. 25995) támogat. Rajtuk kívül köszönettel tartozom Eva Kowalskának (a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete osztályvezetőjének) és Sasfi Csabának szakmai tanácsaiért, valamint Zsided Veronikának és a pozsonyi városi levéltár (Archív Mestá Bratislavy) munkatársaiknak önzetlen segítségükért.

2 Lásd még ugyanabban a kötetben: Karády 1997.

3 Mészáros Istvánt idézi Sasfi 1997: 132.

A KÖZÉPISKOLÁZTATÁS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KÉRDÉSEI

Az aránylag gazdag magyarországi oktatástörténetírás már régen elvégezte a 19. század első felében működött középiskoláztatás intézményi kereteinek vizsgálatát, és az átfogó megállapítások különféle szintéziseken keresztül beépültek a történelmi tudásba. Ilyen alapvető állításnak tarthatjuk azt, hogy a legelterjedtebb és legmeghatározóbb intézmény a humán jellegű tananyag átadására összpontosító gimnázium volt. A felvilágosult abszolutizmus törekvéseinek megfelelően erre az időszakra centralizált és uniformizált iskolarendszer alakult ki, melyben a képzési cél, a tananyag, az órák száma stb. tekintetében nem különböztek egymástól az egyes intézmények. Az egyes képzési céloknak hierarchikusan egymásra épült iskolai „tagozatok” (nyelvészeti, költészeti-szónoklattani, bölcsészeti osztályok, jogászképzés) feleltek meg, az egyes iskolatípusok (kis- és nagygimnázium, királyi jogakadémia) viszont eszerint szerveződtek. Formális (jogi-lag megfogalmazott) „rendi szelekció” – II. József uralkodásának egy szakaszától eltekintve – nem érvényesült, mely korlátozta volna a középiskolába jutást a társadalom bármely keresztény csoportja számára (az izraeliták gimnáziumi tanulmányának tilalma ebben a korszakban szűnt meg). Ez a rendszer alapvetően a katolikus iskoláztatásra terjedt ki, mivel a protestáns iskolák féltve őrizték intézményi autonómiájukat, ám felépítésük és a klasszikus ismeretanyagra fektetett hangsúlyok tekintetében többé-kevésbé hasonlóan működtek, mint a katolikus középiskolák. Tartalmi szempontból már a saját korában súlyos bírálat érte a gimnázium rendszerét mint ami nem adott korszerű tudást, és a legkülönbözőbb irányból fogalmazódtak meg törekvések a gyakorlati jellegű tananyag szerepének megnövelése érdekében.⁴

A középiskoláztatás történetére vonatkozó tudásunk szempontjából hasonlóan fontos, hogy a legtöbb gimnáziumról iskolatörténeti monográfia készült főként annak nyomán, hogy 1893-ban Csáky Albin kultuszminiszter (a millennium időszakának hangulatában) elrendelte, hogy az ország középiskolái szervezzék meg történetük monografikus feldolgozását, és az elkészült munkákat – lehetőleg a fontosabb források (tantervek, tankönyvek jegyzékei, fegyelmi és tanulmányi rendek) mellékelésével – a millenniumi évben tegyék közzé.⁵ E kötetekre általánosságban az jellemző, hogy szerzőik eszmé- és intézménytörténeti szempontból (és nem ritkán lokálpatrióta-apologikus beállítódással) vizsgálták az iskolákat, elsődlegesen az iskola birtokában fennmaradt forrásokra (a tantervekre és a felsőbb hatóságokkal való levelezésre) építve. További jellegzetes témájuk volt a tanárok életrajza és munkássága, valamint – gyakran általánosságoknál megragadva – a fegyelmi helyzet. Többnyire nem – vagy csak érintőlegesen vagy impresszionisztikus módon – foglalkoztak azonban az egyes iskolák társadalmi „beágyazottságának” kérdéseivel: az iskola lehetséges képzési funkcióival, az iskola a különféle társadalmi csoportok stratégiáiban betöltött szerepével, ami a diákság származásán keresztül elemezhető, az iskola az oktatási piacon (mint földrajzi térben) betöltött szerepével, stb.⁶ Még kevésbé vetettek fel olyan kérdéseket, amelyek összehasonlító mód-

4 Kornis 1927, Vörös 1980, Sasfi 1998.

5 Az egyes intézményekre lásd: Mészáros 1998.

6 Mályusz Elemért idézi Sasfi 1997:133

szer alkalmazását tették volna szükségessé. Bár nem a millenniumi kiadványsorozatba illeszkedik, de a kor szemléletét jellegzetesen közvetíti a pozsonyi királyi akadémia monográfiájának módszere, aki felsorolja az iskola „nevesebb tanulóit, nemes és főrangú ifjút” (Ortvay 1884). Ez az összefoglaló kategória a valóságban mintegy negyven tudóst és írójt jelent, néhány a városi közéletben szerepet játszó *személyt*, húsz a környéken birtokos nemes *családot*, és az *összes* ott tanult főrendűt. A pozsonyi líceum történetírója többször is azt konstatálja, hogy a hazai protestáns nemesség nagy része ebben az iskolában tanult, anélkül, hogy ezt közvetlen számadatokkal igazolná. Még kevésbé foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy ebben a tekintetben speciális volt-e a pozsonyi iskola helyzete, vagy más magyarországi protestáns (azon belül evangélikus) kollégiumok/líceumok esetében is ugyanezt lehetne elmondani (Markusovszky 1896). E két szerzőnél fogékonyabb a diákság összetétele iránt – és nem csupán a reprezentatív tabló szintjén – a városi gimnáziumról szóló könyv írója, aki azonban megállapítja, hogy túl sok a hallgatókra vonatkozó adat, ezért csupán egy – vélhetően esetlegesen kiválasztott – évről közli a rendi megoszlás számait (Schönvitzky 1896: 280–281). A katolikus iskolákhoz mérten egyébként jóval kisebb arányban születtek monográfiák a protestáns líceumokról és kollégiumokról ebben az időszakban, és az elkészültekre is alacsonyabb szintű kidolgozottság és a tanulók iránti gyéribb érdeklődés jellemző általánosságban.

Bár az iskolatörténet ilyen felfogása sokáig uralkodó maradt a magyarországi szakirodalomban, az elmúlt évtizedekben a társadalomtörténeti kérdésfeltevések növekvő népszerűségét követve megindult a középiskolai tanulók társadalmi háttérének kutatása. A legátfogóbb és legambiciózusabb ilyen vizsgálat a vizsgált korszak dunántúli gimnáziumai diákjainak összetételét elemzi.⁷ Az ilyen vizsgálatokhoz szükséges forrásanyag (az iskolai anyakönyv) azonban a Nyugat-Felvidék területére kiterjedt pozsonyi tankerületből is lényegében hiánytalanul fennmaradt és a pozsonyi városi levéltárban kutatható. A magyarországi iskolák társadalomtörténete iránt érdeklődők számára általában is európai összehasonlításban is kiemelkedő gazdagságú anyag áll rendelkezésre (Karády 1998: 34).

A hagyományos iskolamonográfiákra vonatkozó társadalomtörténeti kritika egyik alapvető eleme az, hogy ezek a munkák elhanyagolták az iskola mint piaci jellegű intézmény „keresleti oldalát”, vagyis hogy kik és milyen célból vették azt igénybe. A középiskola ugyanis egyszerre oktatási intézmény, melyben a társadalmi munkamegosztás meghatározott pozíciók eléréséhez és betöltéséhez szükséges tudást legitim módon meg lehet szerezni, és a szocializáció kerete, melyben viselkedési normákat lehet elsajátítani és kapcsolatokat, ismeretségeket lehet építeni. Innen nézve különös jelentőségűnek tűnik, hogy a polgári forradalmat megelőző évtizedekben mely csoportok milyen mértékben vettek részt a középiskolai oktatásban. Feltételezhető ugyanis, hogy összefüggenek egymással a középfokú iskoláztatásban az ezt hagyományosan saját háttérének tekintő birtokos nemességen kívül résztvevő csoportok egyre növekvő aránya és a polgárosodási folyamat olyan társadalomtörténeti aspektusai mint a jogegyenlőség eszményének vagy a tudás és munka megbecsülésének terjedése. A másik kérdés az, hogy mely csoportok milyen célra használták az iskolát. A szakirodalom már korábban megállapította,

7 OTKA: T. 23597, témavezető Bácskai Vera.

hogy a „lemorzsolódás” – vagyis az iskolából való kikerülés anélkül, hogy a diák az összes osztályt elvégezte volna – nem tekintendő ebben a korszakban az iskoláztatás eredménytelenségének, mivel a gimnázium intézményében egyszerre többféle képzési cél is megvalósulhatott, és a „városi iskolai” tudás szintjét sokan a gimnázium első egy-két osztályában szerezték meg. A gimnáziumi tanulás révén a városi és a mezővárosi kézműves- és kereskedőcsaládok biztosíthatták fiaik számára, hogy rendi és lakóhelyi kötöttségeikből kiléphessenek, azokon túli élethelyzeteket megismerhessenek és kapcsolatokat szerezhessenek (Sasfi 1998:145–146).

E megállapítások mögött azonban ritkán találni bizonyító erejű történeti forrásanyagot. Annak az általánosabb kérdésnek a megvizsgálásához, hogy az elvégzett osztályok számát milyen tényezők befolyásolták az egyes esetekben, szükséges lenne a tananyag és az utána betöltött pozícióban alkalmazott tudás tartalmának viszonyát ismerni, az iskolai érdemjegyeket figyelembe venni, de leginkább a szándékokról árulkodó „szubjektív források” segíthetnének. E források nagyobb része nem áll a mai történészek rendelkezésére. Ritka, ha nem is egyedi adottságnak tekinthető ugyanakkor Pozsony esetében, hogy a líceum anyakönyvében minden *primanus* (tehát az akadémiának megfelelő felsőfokú osztályokban tanuló) hallgatóról az 1815/16-os tanévtől, a *secundanus* (vagyis a katolikus gimnáziumok humanista évfolyamaival megegyező szintű osztályokba járó) diákokról pedig a 1821/22-es tanévtől minden félévben szerepel adat arra nézve, hogy milyen „jövendő életnemet” tervez (korábban, a latin nyelvű anyakönyvezés idején: *vitae genus futurum*). Nem tudjuk, hogy az e rovatban szereplő bejegyzések pontosan milyen körülmények között keletkeztek, de feltételezhetjük, hogy a könyvet kitöltő tanár a diáknak a feltett kérdésre adott válaszát rögzítette. Ezt valószínűsíti, hogy a több féléven keresztül a líceumban tanult diákok nem kis részénél változik a rovat tartalma. Bár ezeknek az adatoknak a bővebb elemzéséhez a későbbiekben térünk vissza, annyit már most le lehet szögezni, hogy az 1845/46-ig tartó adatsor⁸ fontos támpontot nyújt az egyes iskolai osztályokhoz a kortársak tudatában fűződő karrier-várakozások megismeréséhez.

VÁZLAT A KORABELI POZSONY TÁRSADALMÁRÓL

Jelen dolgozat központi kérdésfelvetése az, hogy Pozsony (mint funkcionális értelemben vett város) hogyan töltötte be iskolaközponti szerepét, és hogy a pozsonyi városlakók miképpen éltek a helyben adódó iskoláztatási lehetőségekkel. Az árnyaltan megfogalmazott válaszhoz szükséges a térség és azon belül is Pozsony egykorú társadalmi helyzetét ismerni. Ehhez azonban pillanatnyilag túlzottan kevés a város-történeti kutatás, ami összhangban áll a forrásanyag egyenetlenségével.⁹

⁸ Ettől kezdve a rovat tartalma formálissá válik: minden *secundanus* és a *primanus* tagozat 1–2. éve esetében „*politicus*”, a 4–5. évben „*theologus*” szerepel, és csak a 3. tanévben mutatkozik különbség, de ott is csak „*politicus*” és „*theologus*”.

⁹ A korszak egyetlen monografikus feldolgozása: Sas 1995, vö. Tóth 2001. A szlovák történetírásán belül a korszak elsőrendűen a nemzeti ébredés mozgalma, valamint ennek pozsonyi tanárszemélyiségei és születő intézményei szempontjából váltott ki érdeklődést (Dejiny Bratislavy 1966: 198), a várostörténet-írás nagy alakja, Anton Špiesz viszont a 18. századi városállományt és Pozsonyt vizsgálta.

Az érdeklődés gyengeségét részint azzal magyarázhatjuk, hogy ez az a korszak, amikor a város a politikatörténet szempontjából hanyatlásnak indul. Előtte ugyanis több, mint kétszáz éven át Magyarország fővárosa volt, az utolsó periódusban (1765 és 1780 között) pedig a magyarországi kormányzó és főhercegnő-felesége székhelye. A virágzó kvázi-udvari kultúra és az ennek megfelelő városi fejlődés korszaka után drámai csapásként érte a várost, hogy II. József sorra költöztette el az országos intézményeket Pozsonyból (köztük a Helytartótanácsot, a Magyar Kamarát és a kúriát 1783-ban Budára, a koronát pedig 1784-ben Bécsbe), majd 1820-ban az esztergomi érsek is visszaköltözött Esztergomba Nagyszombatból, ami feltehetően pozsonyi rezidenciájának (két palotájának) használatát is kedvezőtlenül érintette. Ezután a központi intézmények közül csak az országgyűlés maradt a városban, az viszont rendszertelen időközönként ülésezett, és amikor az abszolutizmus évei után gyakoribbá váltak az ülései, akkor csak felemás módon hatott fejlesztőleg a városra – a kötelező lakásrekvizálások ugyanis jelentős bevételtől fosztották meg a háztulajdonosokat. Végül maga a város kezdeményezte, hogy ha a követi lakások kérdését nem oldja meg az országgyűlés, akkor inkább költözzön el Pozsonyból! A bajt tetézték a francia háborúk: Pozsony (Győr mellett) az egyetlen magyarországi város volt, amelyet súlyos ostrom pusztított (1809-ben, de 1805-ben is megszállták a franciák). A háborús időszak konjunktúráját viszont kevésbé tudta kihasználni Pozsony, mivel a környéken Moson, Nagyszombat és Nezsider voltak a nagy forgalmú terménypiacok (Horváth 1840: 347). A kereskedőkre kirótt 1812. évi *subsidium* idején Pozsony így is a hetedik legnagyobb összeget fizette (Pest, Debrecen, a délvidéki nagyobb városok és Buda mögött, de a közeli Győr és Sopron előtt, vö. Gyömrei 1957: 227).

A háborúk után Pozsony folyamatos, ám lassú növekedésnek indult: népességszáma, mely 1777 és 1804 között 24 százalékkal, 21 940 főre csökkent, 1815 és 1851 között (a 7000–8000 fős szomszédos Váralját is hozzászámítva) 32 026-ról 42 238-ra gyarapodott (Tóth 2000: 155). Növekedésének motorja nem a kereskedelem volt, amire Bécs közelsége már a kortársak megfigyelése szerint is rossz hatást gyakorolt. Sokkal inkább a város regionális igazgatási és szellemi központ szerepe, mivel a város volt a székhelye az egyik tankerületnek, és több más királyi hivatalnak is középszintű intézményei működtek Pozsonyban. Ezt fejezte ki hűen az 1828-as országos állapotokat feldolgozó piacközpont-vizsgálat eredménye, mely azt mutatta, hogy Pozsony tiszta piackörzete a központ fejlettségéhez (például kimagaslóan differenciált kézművesiparához) mérten feltűnően kicsi volt, és egész vonzáskörzetében is kevesebb mint 100 000 fő lakott. Ám a kutatók a saját definíciójuk rovására kötött kompromisszum árán mégis az ország 18 „elsőrendű városa” közé sorolták, főként „egyéb [tehát nem piacforgalmi] központi funkcióinak” sokszínűsége miatt, melynek pontértékét tekintve Pozsony közvetlenül Pest után állt, igaz hatalmas különbséggel (Bácskai – Nagy 1984: 138, 292, 350).

A város társadalmának szerkezete szempontjából szintén figyelmet érdemel ezzel összefüggésben a városban élő nagy számú nemesség és „értelmiség”. Már a kortársak *Pensionopolis*-nak tekintették Pozsonyt az ott letelepült nyugállományú tisztviselő és katonatisztek meghatározó jelenléte miatt a polgári forradalmat megelőző évtizedekben. A városban az 1812-es és 1840-es címtár szerint 50–55 személy töltött be posztot királyi hivataloknál (*Pressburger Adress-Kalender* 1812; *Pressburger Wegweiser* 1840). Egy

másik kortárs adat szerint 1839 körül az olcsó megélhetésnek és a szórakozási lehetőségeknek köszönhetően „többek között 700 mágnás és nemes (ide számláltatván családjeiket is), és mintegy 300 penzios katonatiszt” lakott benne, „kik 300 kath. pappal, a tanítókkal, 200 polgári tiszttel, katonasággal és tehetős kereskedőkkel, az ún. honoratiorok társaságos életét elevenebbé teszik itt, mint akárhol Magyarországon” (*Közhasznu esmeretek tára* 1839: 480–481). (Emellett Pozsony iskolavárosnak is számított: az itt elemzendő közép- és felsőfokú iskolák 1300–1400 körül mozgó népessége mellett a különféle alsóbb iskolákban közel 2000 diák tanult 1812-ben (*Pressburger Adress-Kalender* 1812). A tekintélyesebb státuszúak azonban csak felemásan integrálódtak a város társadalmába, amit érzékeltet néhány kiragadott példa: a belvárosi háztulajdonosok körében magas a csoportok aránya, és a helyi joggyakorlat szerint a minden évben újravitatott adófelosztásra javaslatot tevő bizottságban – afféle testületekként – a választott polgárság és a céhek mellett a helyben lakó nemesség is részt vett, ám az a más városokban megfigyelt gyakorlat, hogy a városba települt nemesek jelentős része megszerzi a polgárjogot is, Pozsonyban nem mutatható ki (Tóth 2000: 167).

A hagyományosan városinak tekinthető rétegekről részletes vizsgálaton alapuló és a város sajátosságait megragadni igyekvő vizsgálat eddig nem folyt. Ezért jelenlegi tudásunk szerint annyit érdemes kiemelni, hogy az 1828-as összeírás idején Pozsonyban kiemelkedően nagy volt mind a kézművesek, mind a kereskedők aránya az adózók körében (Bácskai 1988: 198). Ez – az előbb ismertetettekkel és a zsidó adózó háztartások magas (a nagyrészt zsidók lakta Váraljával együtt számolva országos összehasonlításban legnagyobb) számát jelző adatokkal együtt (Bácskai 1988: 186) – azt sejteti, hogy az önálló egzisztenciák magas aránya lehetett Pozsony megkülönböztető sajátossága, nyilván a napszámos és alkalmazott csoportok rovására. Jól mutatja ezt az a tény, hogy 1817-ben, amikor a hároméves gyenge termés és a drasztikus áremelkedések hatásának ellensúlyozására Pesten olyan jótékonyági egyesület szerveződik, mely fő eszközének a segélyezés mellett az elszegényedett kézművesek munkahelyhez juttatását tekinti, ugyanabban az évben Pozsonyban a „szabad művészek és nyelvtanítók” árváit és özvegyeit segélyező egyletet alapítják meg (Fényes 1843: 437). Az önállóakon belül jellegzetes és zárt csoportnak tűnik még a nagyszámú (főként evangélikus) szőlőműveseké, akik a század első felében felvett polgárok egyhatodát adták, és akik körében kimagaslóan nagy arányú a helybenszületés, társadalmi kapcsolataikban (keresztszülőként, házassági tanúként és polgárfelvételi kezesként) pedig a befeléfordulás (Tóth 2000: 165–166).

A városi társadalom tagolódásával és szerveződésével kapcsolatban végezetül a felekezeti és etnikai megoszlást szükséges megemlíteni. Az utóbbi vonatkozásában főként találgatásokra és kortárs becslésekre vagyunk utalva: eszerint a városban döntően németül beszélnek, ami mellett „rendesen tudnak valamit magyarul és tótul is” (Fényes 1843). Az összeírás-jellegű források viszont nem közölnek adatot a nemzetiségi hovatartozásról.¹⁰ Ami pedig a felekezeti arányokat illeti, a városban a katolikusok mind nagyobb

¹⁰ Az iskolai anyakönyvek *natio* rovata is a származáshely tartományát jelzi (pl. *moravus*: értsd morvaországi), és a zsidók esetében látható, hogy a *haebreus* megjelölés független a lokalitástól (bár olyan eset is előfordult, hogy izraelita diákokat *moravus*nak vagy *bohemus*nak nevezett a forrás). Ortway is ebben az értelemben közöl „etnikai megoszlást” az akadémia 1810–1814 közötti időszakáról (Ortway 1884).

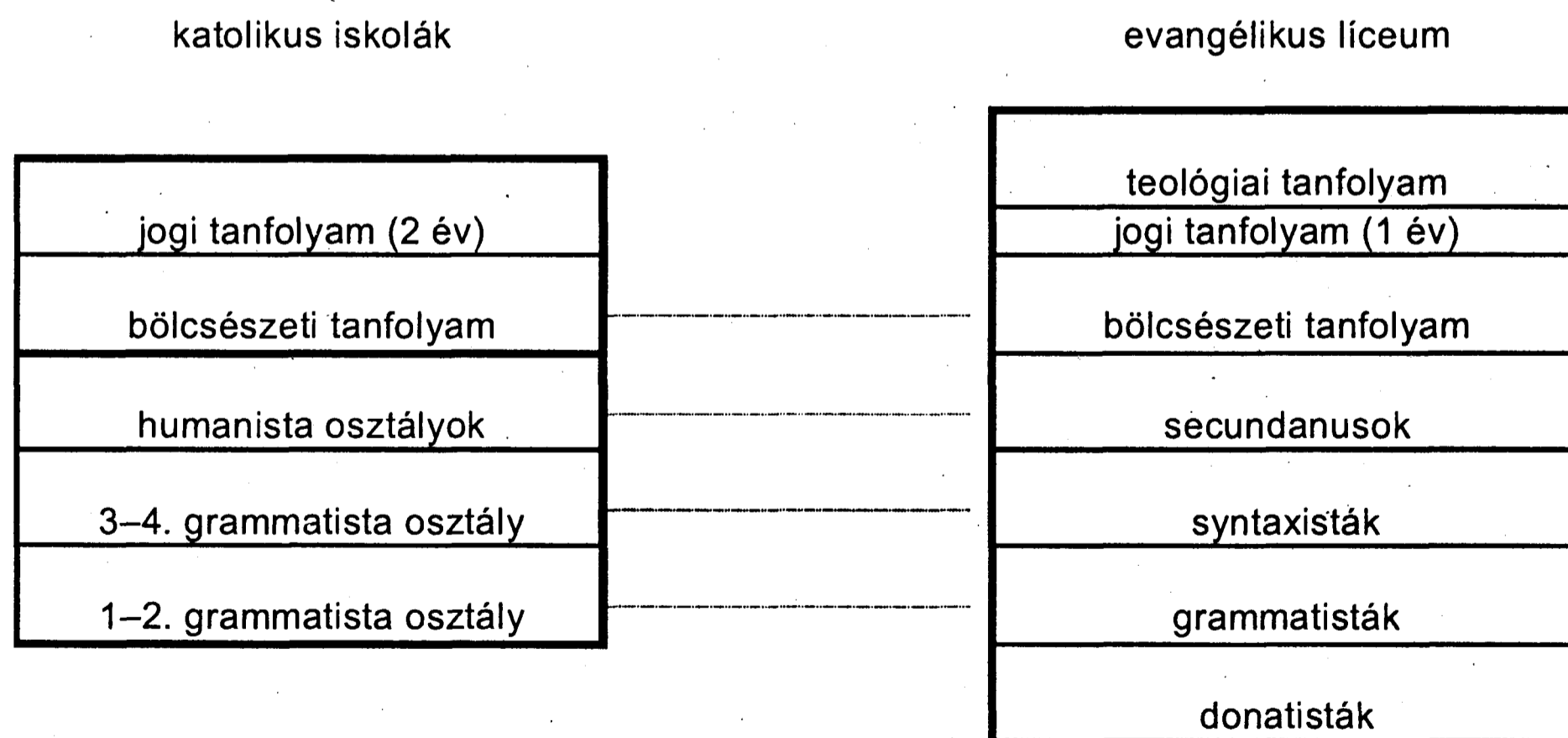
többségbe kerültek az evangélikusokhoz képest – Ludovicus Nagy (a Pozsonnyal lényegében egybeépült, ám igazgatásilag különálló, mezővárosi jogállású Váraljával együtt számolt) adatai szerint a lakosság 18 százaléka volt 1827-ben evangélikus, 8,6 százaléka izraelita, a fennmaradó mintegy háromnegyed pedig katolikus. Csak a szabad királyi város területét tekintve valamivel szorosabb lenne a különbség a két keresztény egyház között, de még akkor is anakronisztikus rendies örökségnek minősíthető az a több évszázados, a városi tisztségek elosztásában megnyilvánuló rendszer, hogy a négy vezető városi tisztséget (polgármester, bíró, kapitány, szószóló), csakúgy mint a belső tanács, sőt a választott polgárság tagjait is a paritás elve szerint választották (illetve egészítették ki) a két felekezet jelöltjei között a tisztújításokon.

Összességében tehát elmondható, Pozsony társadalmát a sokszínűség, a modern és hagyományos-rendies elemek a más nagyobb korabeli városokhoz mérten is feltehetően erőteljes keveredése jellemzi.

A POZSONYI KÖZÉP- ÉS FELSŐFOKÚ OKTATÁS INTÉZMÉNYEI

Pozsony – a korabeli Magyarországon páratlan módon – mind a katolikus (állami), mind a protestáns iskoláztatás terén biztosította a majdnem teljeskörű képzési választékot.¹¹ Ez azt jelenti, hogy a gimnáziumi szintű osztályok elvégzése után bölcsészeti (egykorú kifejezéssel „philosophiai”) tanfolyamra járhattak, hozzájuthattak jogi képzettséghez, sőt a *Ratio* rendelkezése értelmében akár az ügyvédi vizsgát is letehettek a hallgatók. Emellett mindkét egyház lelkészképzése is folyt a városban – a liceumban, illetve a szemináriumban, melynek elődjét még 1642-ben alapították és amely II. József központosító átszervezése után a 19. századtól újra működött. (A pozsonyi iskolák tagozatainak modelljét lásd a 1. ábrán)

1. ábra

¹¹ Egyedül a pesti egyetem volt az, melynek orvosi kara és mérnöki tanfolyama olyan felsőfokú végzettségek megszerzését is lehetővé tette, amelyet Pozsony nem. Mellette a gazdasági főiskolák jelentenek kivételt, ezek azonban csak erre a képzésre szakosodó iskolaközpontok voltak.

A városban működött iskolák közül jelen tanulmány a gimnáziummal, az akadémiával és a líceummal foglalkozik. Mindháromról született már iskolatörténeti monográfia, amelyek a dolgozat korábbi részében vázolt típuson belül, saját korszakuk kérdésfeltevéseihez és módszereihez képest jól megoldott, ma is használható munkák (Schönvitzky 1896, Ortvy 1884, Markusovszky 1896). Ezek alapján megállapítható, hogy korszakunkban mindegyikük jelentős, tekintélyes és stabil működésű intézménynek számított. Az 1626 óta nagygimnáziumi formában működő jezsuita gimnázium a tankerületek megszervezésétől kezdve „mintagimnáziumnak” minősült, ez a cím azonban nem járt sem többletfeladatokkal, sem előjogokkal. A II. József által államosított intézményben 1802 óta a cisztercita rend tanárai tanították a négy nyelvészeti (*grammatikai*) és a két *humanista* osztály diákjait.¹² A képzés ez utóbbi szakaszát költészet- és szónoklattani (*poétikai-retorikai*) osztálynak is nevezték, mert a tananyag nagyobb részét a klasszikus szerzők szövegeinek elemzése tette ki. Az akadémia ezzel szemben korszakunk elején létrejött iskola, mely születését annak köszönhette, hogy a Budára, majd Pestre átöltöztetett egyetem részleges pótlására még ugyanabban az évben, 1777-ben egy másik magas szintű oktatási intézményt hozott létre, 1783-as Pozsonyba költözését pedig nyilván annak, hogy a célra alkalmasabbnak tűnt a nagyobb, fejlettebb és városiasabb regionális központ. A *Ratio* értelmében egyébként a két-két év bölcsészeti és jogi képzést nyújtó királyi akadémiák a tankerületek központjaiban működtek, és vezetőik a tankerületi főigazgatók voltak. E két intézményt jelen dolgozatban együttesen „katolikus iskolának” nevezem. Azt a döntést, hogy egységesen kezelem a két iskolát, – amellet, hogy a kortárs reformelképzelések is a nyolcosztályos keretben, és az ennek megfelelő, egységesen tervezett tananyagban gondolkodtak –, az az utólagos fejlemény is igazolhatja, hogy a neoabszolutizmus korának iskolareformja, a nyolcosztályos gimnázium megteremtése Pozsonyban azzal a következménnyel járt, hogy az akadémia addigi két bölcsészeti évfolyamát az 1850/51-es tanévtől kezdve átvette a gimnázium, és attól kezdve ez utóbbi hetedik és nyolcadik évének számítottak.

A líceum ezekkel szemben egyetlen intézmény keretében biztosította a képzést az elemi szinttől a felsőfokig (a teológusi és jogi végzettségig). Az 1606-ban alapított, majd működésének rövid felfüggesztése után Bél Mátyás vezetése alatt felvirágzó intézmény a Türelmi Rendelet korszakától kezdve az ország egyik legtekintélyesebb protestáns tanintézete lett, miután 1786-tól – a reáltárgyak kibővítése mellett – kialakították az akadémiai rendszerű felső osztályokat, és gyakorlati lelkészképzés mellett a reformkortól jogi oktatást is nyújtottak. A hazai evangélikus iskolarendszer az államihoz hasonló jellegű egységesítésére – született meg 1805-ben Schedius pesti és Lovich besztecebányai líceumi tanárok összeállításában (a *Ratio* megfelelőjeként) a *Systema*, mely felépítésében, az iskolatípusok megkülönböztetésében, sőt az osztályok elnevezésében és az oktatott tantárgyak tekintetében is meglehetősen hasonlított az állami oktatás rendszeréhez. (Értelem-szerűen különbözött viszont attól a felügyeleti jogkörökben, ugyanis ezt egyházi személyeknek, illetve testületeknek, így a városi iskolák és gimnáziumok esetében az egyházi-iskolai inspektornak és az esperességi és egyházkerületi felügyelőségnek biztosította.) Bár a *Systemát* az autonómiájukhoz tovább is ragaszkodó iskolák egy része nem fogadta

¹² A grammatikai osztályok sorszámosság elnevezése az 1806/07-es tanévvel kezdődött; addig alsó, középső és felső osztálynak nevezték.

el, Pozsonyban (némi módosítással) 1815-től életbe léptették. E rendszer szerint a kétosztályos elemi (polgári) iskola, az osztályonként két-két évig tanult háromosztályos latin vagy grammatikai iskola (*donatisták, grammatisták, syntaxisták*), az egy-egy éves retorikai és poétikai osztály (*humaniorák*), végül a hároméves bölcséleti-jogi tanfolyam, illetve a kétéves teológiai tanfolyam következtek egymás után. A *Ratio* hatására, 1811-től hivatalosan is liceumnak nevezték az intézményt.

Témánk szempontjából különös jelentőséggel bír, hogy mind a katolikus, mind az evangélikus rendszer foglalkozott azzal a helyzettel, amikor a városi (polgári) iskola diákjai „átlépnek” a latin középiskolába. A Schedius-Lovich-féle tanterv szerint az ilyen iskolák első két osztálya (amit legtöbbször két-két évig végeznek), a falusi vagy népiskolákhoz hasonlóan köteleességtudó keresztyéneket, sorsukkal megelégedett parasztokat és polgárokat tartoznak nevelni. A (kétéves) harmadik osztálytól viszont eltér a városi tanmenet a falusitól, amennyiben nagyobb hangsúlyt fektet a közéleti fogalmazványok és a számolás tanítására, műipartant is oktat. Ezután léphetnek át a tudományos pályára készülők a latin iskolába (a *grammatista* osztályba), a polgári iskolában maradók viszont a (szintén kétéves) negyedik osztályban többek közt kamatszámítással, mértanul és mechanikával, egyetemes és hazai történelemmel, alkotmánytannal és alapvető neveléstannal bővítik tudásukat, valamint a latin nyelvvel arra a szintre jutnak, hogy kisebb városokban tanácsnoki hivatalt viselhessenek. (E tárgyakat a latin iskolákban felsőbb osztályokban tanították: Markusovszky 1896: 372–381, 396–416.) A II. *Ratio* a kisebb és nagyobb szabad királyi városok anyanyelvi iskoláiról szólva intézkedik úgy, hogy a latint csak azoknak tanítsák, akik gimnáziumban tovább akarnak tanulni, nekik viszont olyan szinten, hogy a kisgimnázium első osztályába (vagyis az első grammatikai osztályba) átléphessenek két év után. Akik viszont mesterséget tanulnak majd, azok gyakorolják a rajzolás és a mértant, illetőleg (a nagyobb városok harmadik elemi osztályaként) az építészet, mértan, technológia, természetrajz számukra fontos részeit, a kereskedelemmel kapcsolatos földrajzot és áruismeretet tanulják. (*Ratio* 237–238) Az oktatási rendszernek erről a szférájáról azonban ennél nem is tudunk sokkal többet, mivel az elemi iskolák ekkori iratanyagai nem kerültek be a helyi levéltárakba.¹³ Így csak Fényes Elek (valószínűleg 1824-re vonatkozó) számadatait idézhetjük, aki szerint a katolikus intézmények közül 200-an *normalis*, 280-an polgári iskolába, 417-en pedig három *trivialis* iskolába jártak ekkor Pozsonyban, a polgári leányiskolába pedig 98-an iratkoztak be. Az evangélikus iskolák közül 150–200 diák járt a három polgári iskolai osztályba, 165-en pedig a két *trivialis* iskola tanulói voltak (az egyik a liceumban, a másik pedig a főleg szőlőművesek lakta Blumental külvárosban működött; Fényes 1841–1843).

A POZSONYBAN TANULÓ DIÁKSÁG LÉTSZÁMVÁLTOZÁSAI

A fentebb ismertetett iskolák diákságának vizsgálatához a tanulók származására és az iskolákban töltött éveire utaló adatokból adatbázisokat hoztam létre. A roppant lét-

¹³ Pozsony esetében van ugyan arra esély, hogy a liceumi könyvtár nagy mennyiségű rendezetlen anyagában erre vonatkozólag is található adat, ám beláthatatlan, hogy ezek az iratok mikor kerülnek olyan állapotba, hogy fel lehessen dolgozni őket.

szám miatt célszerűnek látszott a vizsgálatnak ezen a szintjén a teljes populáció elemzése helyett mintaéveket kiválasztani.¹⁴ Több érv is amellett szólt, hogy az 1812-es, 1828-as és 1845-as év mellett döntsek. Egyrészt ezek az évek megegyeznek az említett OTKA kutatás által használt mintaévekkel, így később a közvetlen összehasonlítás lehetővé válhat.¹⁵ Másrészt a két szélső évből fennmaradt a város adókönyve, 1828-ra pedig az országos adóösszeírás anyaga jelent hasonló típusú forrást, így a pozsonyi illetőségű tanulók családját vissza lehet keresni bennük. Ehhez járul még, hogy 1812-ben jelent meg a város első – igaz, igen kevés adatot tartalmazó – címtára, és 1844-ből is rendelkezésre áll egy ilyen kiadvány. Azt is érdemes figyelembe venni egy a vonzáskörzet fogalmával foglalkozó kutatás során, hogy a korabeli piackörzetek állományát vizsgáló feldolgozás éppen az 1828-as országos összeírás anyagára támaszkodott, egyúttal Ludovicus Nagy statisztikai munkája is ekkorra datálódik. Harmadrészt magának a város életének a szempontjából mindhárom tanév nyugodtnak tekinthető: az 1811 augusztusában megnyílt országgyűlést 1812 májusában berekesztették, az 1825–1827-es és 1844–1845-ös diéták szétoszlása után pedig egy-egy év telt el az itt vizsgált tanévek késő őszi kezdetéig, ami alatt az ilyen alkalmakkor akár 20 százalékkal is megrögzadt városból hazautazhattak a követek és nagyszámú kísérőik. Emellett a város történetének legsúlyosabb válságai (ostromok, járványok, tűzvészek) sem ezekre az évekre estek.

A három iskolamonográfia – a műfaj akkor kialakult szabályaihoz hűen – közli a beiratkozott diákok számát osztályokra lebontva és minden tanévre.¹⁶ A 2. ábrán látható adatok a három iskola (a nyelvészeti osztályoktól fölfelé) teljes diákságát tartalmazzák, vagyis a jogi, illetve (a líceumban) a teológiai képzésben résztvevőket is. Ennek áttekintésével megállapíthatóak a változások főbb trendjei, összevethetők az egyes iskolák – és az is megállapítható, hogy a mintaévek az egyes intézmények történetében milyen szakaszokat reprezentálnak.¹⁷

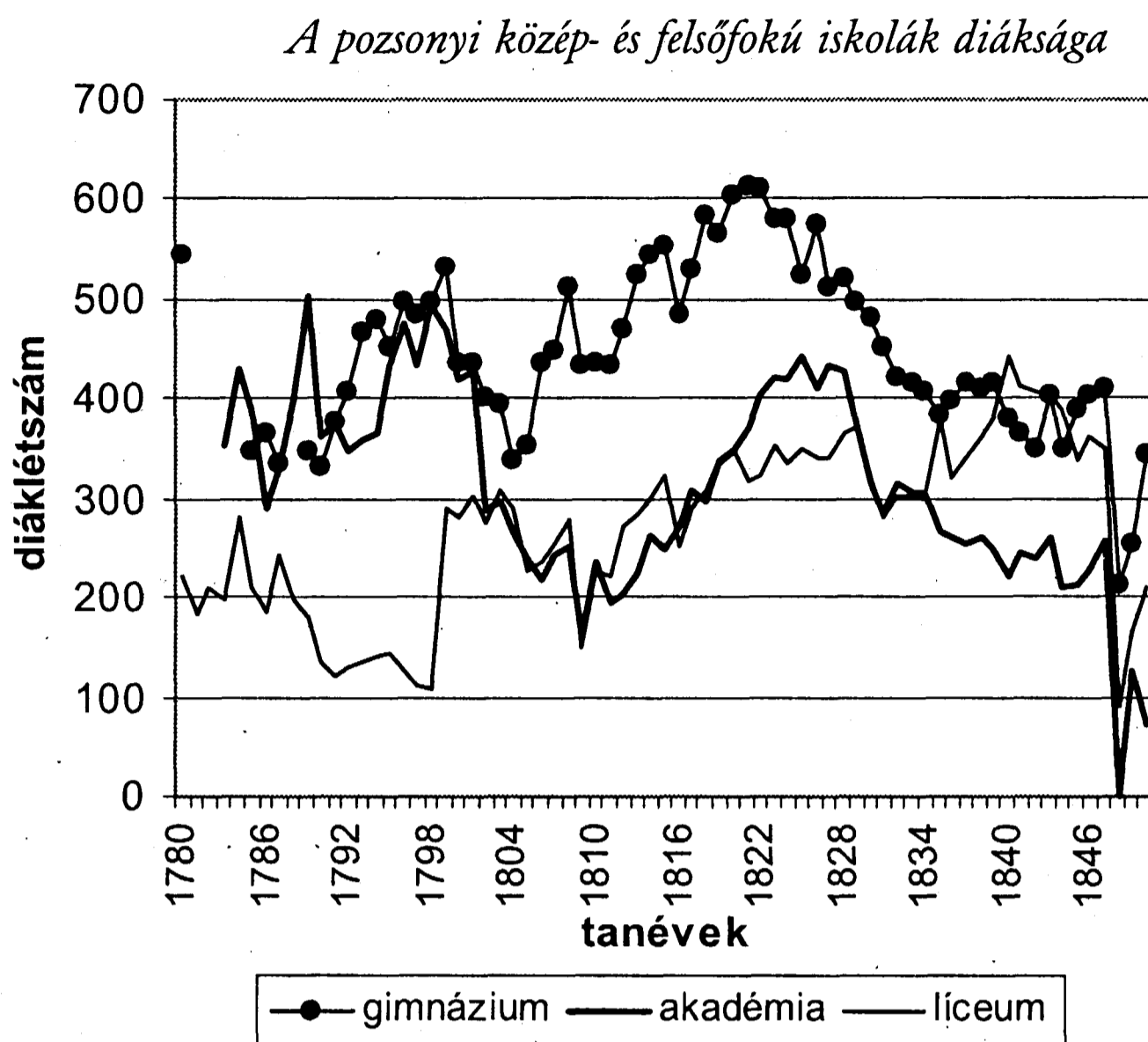
14 A három mintaévben rendre 805, 1070, illetve 866 diák iratkozott be az iskolákba. Az 1812-es év azonban nem tartalmazza a líceum *primanus* hallgatóit, mivel az anyakönyvezésben az adott tagozaton belül az elvégzett osztályok számát ekkor még nem tüntették fel – a *primanusok* esetében 1817-től, a *secundanusok*nál 1821-től, a *syntaxistáknál* pedig 1819-től alakult ki ez a gyakorlat –, így nem lehetett elkülöníteni, hogy kik a bölcsészeti tanfolyam hallgatói.

15 Ott ugyan 1844 az utolsó mintaév, ám a pozsonyi gimnázium anyakönyvei közül az 1840–1844-es kötet nem maradt meg.

16 A líceum monográfusa ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a 18. századi számadatok szomszédos évek közti jelentős változásai azt sejtetik, hogy az anyakönyveket nem mindig vezették pontosan.

17 A líceum esetében 1810 és 1850 között magam is kigyűjtöttem az éves létszámadatokat, és ezek egyes esetekben kissé eltérnek a Markusovszky által megadottaktól, ami abból adódhat, hogy ő (véltetően) második, én viszont első félévi adatokkal dolgoztam. Csak az 1840/41-es tanévre helyettesítettem a monográfia adatát az általam találttal, ugyanis ekkor majdnem nagyságrenddel kisebb számokat ad meg Markusovszky. Egyébként éppen ez a líceum *primanus* tagozatának csúcserőssége.

2. ábra

Megfigyelhető, hogy a három iskola diáklétszámának változása hasonló tendenciát mutat a századfordulótól a kolerajárvány utáni évekig. Ekkoriban ugyanis előbb meredeken hanyatlott a beiratkozott diákok száma (a mélypont a gimnázium esetében az 1805-ös, a másik két intézménynél pedig az 1809-es ostrom időszaka), majd az 1820-as évekig (azon belül a gimnáziumban az évtized elejéig, a líceumban pedig a végéig) törésekkel, ám folyamatosan mérsékelten emelkedett, végül 1830 körül jelentősen esett a diáklétszám. Ám míg a líceumban ez a visszaesés rövid ideig tartott (feltehetően közvetlenül a kolerajárvánnyal függött össze), és további egyévtizedes növekedés követte, addig mindkét katolikus iskolában csupán része volt a harmincas évek második feléig tartó nagyobb, összességében mintegy 30 százalékos hanyatlásnak, amit azután nem újabb fellendülés, hanem stagnálás követett a forradalomig.¹⁸ (Az 1846-1847-es rossz termésű évek a jelek szerint nem gyakoroltak hatást a diákok létszámára.) Ez összességében azt jelenti, hogy a hosszabb távú trendeket tekintve (az előző évszázad utolsó évtizedeitől az 1840-as évekre) a líceum diáknépessége folyamatosan növekedett, a gimnázium tanulóinak száma viszont a II. József-féle tandíjrendelet¹⁹ korszakával és az 1804-es mélypont korabelivel azonos szintre süllyedt vissza a forradalmat megelőző időszakra. Az akadémia pedig egyértelműen hanyatló periódusában volt, hiszen az alapítását követő másfél évtized átlagát a 19. század első felében csak az 1820-as években, akkor is csak néhány tanévben közelítette meg. - Eszerint megállapítható, hogy a vizsgálat mintaévei közül 1812 egy hosszabb emelkedési szakasz elejére, 1828 mindhárom iskola esetében sikeres időszakra (a katolikus intézmények esetében a csúcspont közelébe), 1845 viszont

¹⁸ Ez összességében megfelel a katolikus gimnáziumok 1808 és 1844 közti országos létszámváltozásának, azzal a különbséggel, hogy a csúcspontot a pozsonyi iskola néhány évvel korábban érte el, és az azt követő visszaesés ebben a városban erőteljesebb volt (Sasfi 1997: 149, 169).

¹⁹ A rendelet körülményeiről, hatásáról és értelmezéséről lásd: Sasfi 1998.

egy több éves stagnálási periódus idejére esik. Ez azt is jelenti, hogy a három mintaévet az alább következő elemzések során nem kell az iskoláztatás szempontjából irreleváns szempontok szerint kiválasztott, „véletlenszerű” mintának tekintenünk, hanem feltételezhetjük, hogy a köztük tapasztalt elmozdulások hosszabb távú folyamatok markáns szakaszait jelzik.

A diáklétszám alakulása nyilván számos hatás együttes érvényesülését tükrözi. Az értelmezés egyik lehetősége az, ha a közeli hasonló iskolák hasonló trendjeivel vetjük össze a pozsonyi adatokat, ezzel ugyanis mód nyílhat a város saját fejlődési irányának megragadására. A kiadott iskolamonográfiák adatai lehetőséget is nyújtanak erre az összehasonlításra. Más szempontokat – így az oktatás minőségének vagy a városban a megélhetési feltételeknek a változását – pillanatnyilag nem tudunk vizsgálni.

A lehetséges intézmények közötti választás szempontjai közt a földrajzi közelség és a hasonló szerepkör szerepelt, valamint az, hogy beiratási körzete essen egybe a pozsonyi iskolákéval. A térségben az iskolák közötti választás lehetősége elsősorban a katolikus iskolák vonatkozásában volt meg. A pozsonyi gimnázium esetében a hozzá (légvonalban) legközelebb eső – a déli irányban szomszédos piackörzet székhelyén fekvő – magyaróvári kis-, továbbá a tankerületi központként mintagimnáziumi címet kapott győri és a nyitrai nagygimnáziummal vettem össze a létszámadatokat és a trendeket (Lásd Függelék 1. ábra). (A későbbiekben látható lesz, hogy a gimnázium diákjainak mintegy harmada Pozsony megye a székhelyen kívüli településeiben, hatodik pedig Nyitra megyében született.)²⁰

Az ábráról leolvasható tanulságokat röviden úgy lehetne összefoglalni, hogy a tandíj-rendelet okozta válság (mely az óvári iskola estében többéves zárvatartáshoz is vezetett) után mindegyik gimnázium ismét megerősödött, majd a francia csapatok fenyegetésének korszakában ismét meredek fogyásnak indult a diáklétszám. Az is kiolvasható ugyanakkor az grafikonból, hogy míg a győri gimnázium esetében hosszabb távon a diáklétszám stagnált, addig Pozsony és Nyitra megyék térségében a két székváros gimnáziuma jelentőségében mintha helyet cserélt volna: kb. 1810-től kezdve mintegy 200–300 főnyi, korábban a nyitrai gimnázium vonzáskörzetébe tartozó diákok Pozsony vonzott magához évente. Ezt a jelenséget képszerűen kifejezi, hogy ha e két gimnázium tanulóinak számát átlagoljuk, akkor az így keletkezett görbe *a teljes hét évtizednyi korszak során együtt mozog* a győri iskola létszám-változásait mutató görbével, azzal a kitételrel, hogy Győr az 1790-as évek közepén hirtelen kialakult lemaradása fokozatosan csökkent és a forradalom előtti évekre minimálisra apadt.²¹

20 Az iskolavárosok topográfiájára lásd: Kornis 1927: 480-tól és Mészáros 1988: 290–292. A közeli gimnáziumok közül szükséges lett volna még a szentgyörgyi kis- és a nagyszombati nagygimnáziumokat is megvizsgálni ebből a szempontból, de az előbbiről egyáltalán nem készült monográfia, az utóbbiról készült munka pedig nem adja meg a létszámokat. Ezek hiányában Fényes adataira vagyunk utalva, aki szerint 1824-ben a nagyszombati gimnáziumban 458, a szentgyörgyiben 98 diák tanult. Ez egybevetve az 566 pozsonyi, a 369 nyitrai és 128 privigyei nagygimnáziumi tanulóval azt jelzi, hogy a térség középiskolai keresletének igen nagy részét kötötte le az a két iskola, melyről nem rendelkezünk adatokkal (Fényes 1843: 244, 404).

21 A magyaróvári gimnázium a többihez képest csekély diáknépességét kisgimnáziumi jellege is magyarázza. Az akadémiai szintű tanulmányok esetében a pozsonyi bölcsészeti tanfolyamot a győrivel összevetve szintén arra az eredményre jutottunk, hogy a két diáklétszám mozgása és nagysága is hasonló. Bölcsészeti tanfolyam a térségben ezeken kívül még Nagyszombaton működött (a püspöki szemináriumhoz kapcsolódva).

Mindez azt sejteti, hogy a térség katolikus középiskolai diákságának létszám-viszonyait valószínűleg azonos tényezők befolyásolták. Ezek megfejtéséhez további – például makro-demográfiai és gazdaságtörténeti – adatgyűjtésre van szükség. Az viszont Pozsony város térségi szerepkörének történetével kapcsolatban megállapítható, hogy mintegy két évtizedre iskolaközpontként átvette a vezetőserepet Nyitrától, majd 1830 körül a két város pozíciója kiegyenlítődött. Az ismertetett jelenség azért is érdekes, mert Nyitra ugyan Ludovicus Nagy adatai szerint alig 4000 lakosú püspöki mezőváros, ám a piac-körzet-vizsgálat eredményei szerint a Duna-balparti síkság (Nagyszombat mellett másik) másodrendű városa, melynek teljes vonzaskörzete (mintegy 70 000 fő) csak kevéssel maradt el Pozsonyétól (87 000 fő) 1828 körül (Bácskai – Nagy 1984: 46) – abban az időszakban tehát, amikor az említett kiegyenlítődési folyamat megkezdődött. E folyamat magyarázatát keresve elsőként a pozsonyi országgyűlések szünetelése, majd újbóli megnyílása juthat eszünkbe, ám azt is figyelembe kell venni, hogy a csökkenés nem csak Pozsonyban, hanem a térség összes itt vizsgált gimnáziumában megfigyelhető. Összeségében – noha korai lenne általános következtetést levonni – az adatok azt sejtetik, hogy a diéta jelenléte ártott a város iskolaközponti szerepkörének, ami valószínűleg az ilyenkor megfigyelt drágulással magyarázható.

Hasonló összehasonlítást az evangélikus középfokú iskolák esetében nem tudunk elvégezni, mivel sem a soproni, sem a selmecebányai líceumokról, sem pedig a modori kiskisgimnáziumról nem rendelkezünk létszámadatokkal. Így az összehasonlítás hiányában nem állíthatjuk, hogy a fenti megfigyelések általában Pozsony városra, és nem csupán a katolikus felekezeti intézményekre érvényesek.

A korosztályos fiúk képzésében szükséges lenne figyelembe venni az itt vizsgált intézmények vetélytársaiként a reáliskolák előzményeit jelentő polgáriskolák kínálatát is, melyek éppen az országnak ebben a térségében játszhatták a legnagyobb szerepet. Bár ezekről alig maradt fenn adat, azt tudni, hogy Pozsonyban jött létre 1785-ben az első magyarországi *Bürgerschule*, és hogy a típus főként a felvidéki német városok lakossága (azon belül is elsősorban az evangélikusok) körében terjedt. Arról is tudunk egy kortárs, és tanári pályafutása során mindkét iskolatípust belülről megismert – igaz, soproni – tanár beszámolójából, hogy azok a polgárszülők, akik fiaikat a polgáriskolákból átírták a gimnáziumba, gyakran megbántak utólag e tetteiket, mert a humán iskolák nem ismerték el a másik intézményben megszerzett tudást, maguk ellenben a diákok számára haszontalan anyagot és mechanikus módszerrel tanították (Kornis 1927/II: 599). Pozsony feltehetően az élen járhatott a reáliskola-jellegű képzés színvonalának kiterjesztésében is. Erre utal az, hogy 1843-ban (német példát követve) négy osztályos és a katolikusoknak és evangélikusoknak közös polgáriskola megalapítását kezdeményezte a városi tanács, ám a Helytartótanács által támasztott nehézségek és más akadályok miatt az csak a szabadságharc után kezdhette meg működését (Kornis 1927/II: 396).

A POZSONYI ISKOLÁK TAGOZATAI ÉS ÖSZTÁLYAI

A líceum a katolikus iskolákétól eltérő, a fentiekben jelzett létszám-változásainak megértéséhez közelebb jutunk, ha az egyes iskolák osztályait, illetve „tagozatait” (osztálycsoportjait) is összehasonlítjuk. Feltételezhető ugyanis, hogy a stúdiumok különböző szintjei eltérő földrajzi és társadalmi helyzetű csoportokra gyakorolnak vonzást.

A katolikus iskolák esetében feltűnő, hogy a napóleoni háborúk időszakának jelentős létszám-csökkenése legerőteljesebben a bölcsész tanfolyamra járókat érintette, míg az első két nyelvészeti osztály tanulóinak számában kisebb nagyságú visszaesést eredményezett és néhány éven belül a korábbi szintet meghaladó számú diák iratkozott be a legalsó gimnáziumi osztályokba. A felsőbb gimnáziumi évfolyamokon nem ennyire élesek a változások, a pozsonyi jogi tanfolyam hallgatóinak a száma viszont a háborúk múltával egy évtized alatt háromszorosára nőtt, hogy aztán néhány év után ismét felére csökkenjen. A különbségek azt sejtetik, hogy a politikai bizonytalanságok – és talán az anyagi szempontok – nagyobb mértékben befolyásolták az akadémia diákköztségének iskoláztatási esélyeit, mint a gimnázium alsóbb osztályait látogatókét. Másrészt a közép- és felsőoktatás bővülése ezek szerint elsősorban a legalsóbb és (gyengébben) a legfelső szinten jelentkező kereslet-növekedésre vezethető vissza, míg a pozsonyi katolikus iskolák közbülső osztályaiban inkább csökkent a diáklétszám.

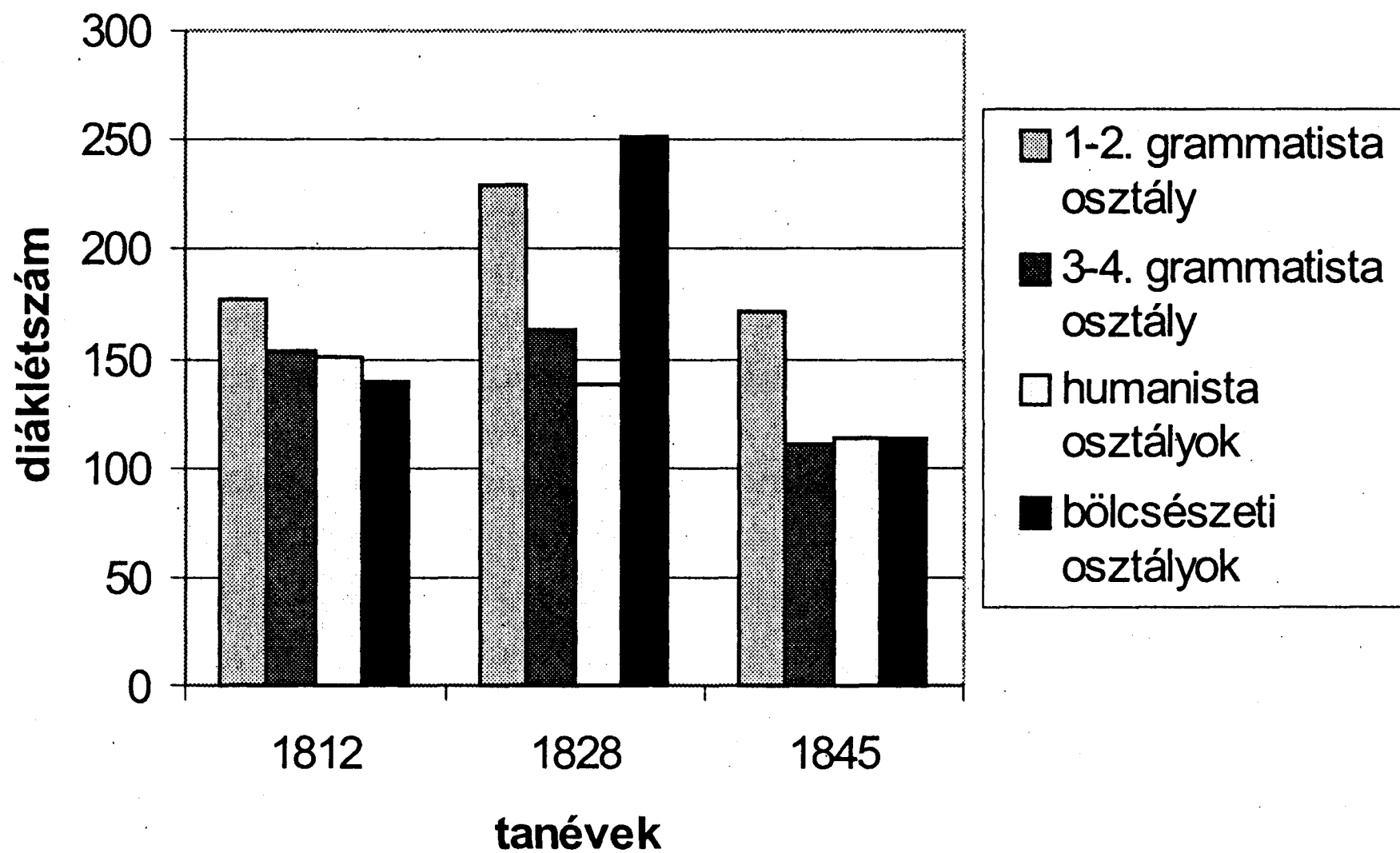
Merőben más képet mutat ugyanakkor a líceum – amúgy sokkal kisebb – diákságának tagozatonként megoszlása. A *grammatista* és *syntaxista* osztály létszámára mintha egyáltalán nem hatott volna a háború, és az egyetlen nagy törés (amikor a beiratkozottak száma hirtelen felére apadt) az 1830-as években történt, néhány év után visszaállt a korábbi egyensúly. Ezzel szemben a poétikai-retorikai tanfolyam látogatottsága az 1790-es években (tehát nem a Pozsonyt fenyegető ostromok idején) minimálisra csökkent, majd 1815-től kezdve a líceum felső tagozatán lényegében töretlen növekedés indult meg, mely során a hallgatók száma több mint megduplázódott, míg a *secundanus* diákok létszáma stagnált. Ez a fejlemény azt sejteti, hogy a város evangélikus bölcsészeti és teológiai képzése mind nagyobb mértékben vonzotta a középfokú tanulmányaikat máshol végzetteket, míg az alacsonyabb képzési szinten nem történt jelentős változás hét évtizeden keresztül. Azt további kutatásoknak kell tisztáznuk, hogy ebben a tartós és jelentős növekedésben mekkora szerepet játszott a szlovák nemzeti mozgalom, és mekkora a hatása általánosan a protestáns lakosság polgárosodási törekvéseinek (Vörös 1975: 1120–1121).

A két felekezet iskoláztatási módjai között most leírt különbséget megerősíti a három mintaév vizsgálata (3–4. ábra). A katolikus iskolákban lényegében a „lemorzsolódás” képlete érvényesült, amennyiben a képzés elejétől kezdve folyamatosan és enyhén csökkent az évfolyamok tanulóinak létszáma. Ez alól a tendencia alól csupán az akadémia jelentett kivételt a középső mintaévben, 1845-ben pedig a 3. és 4. nyelvészeti osztályt követően stabilizálódott a diáklétszám. A líceumban ezzel szemben már a *syntaxista* osztályok létszáma sem volt kisebb a *grammatistákénál*, az ezt követő tagozatok esetében – ráadásul az időben előrehaladva egyre erőteljesebb – növekedést látni a létszámokban.²²

²² Az itt leírt „lemorzsolódás” nem azonos azzal, hogy a diákok nem járják végig az iskolát. Ez utóbbihoz teljes iskolai pályafutásokat kellene vizsgálni, amire a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján csupán a pozsonyi születésű líceumi tanulók esetében van mód. Erre a dolgozat utolsó részében tesztek kísérletet.

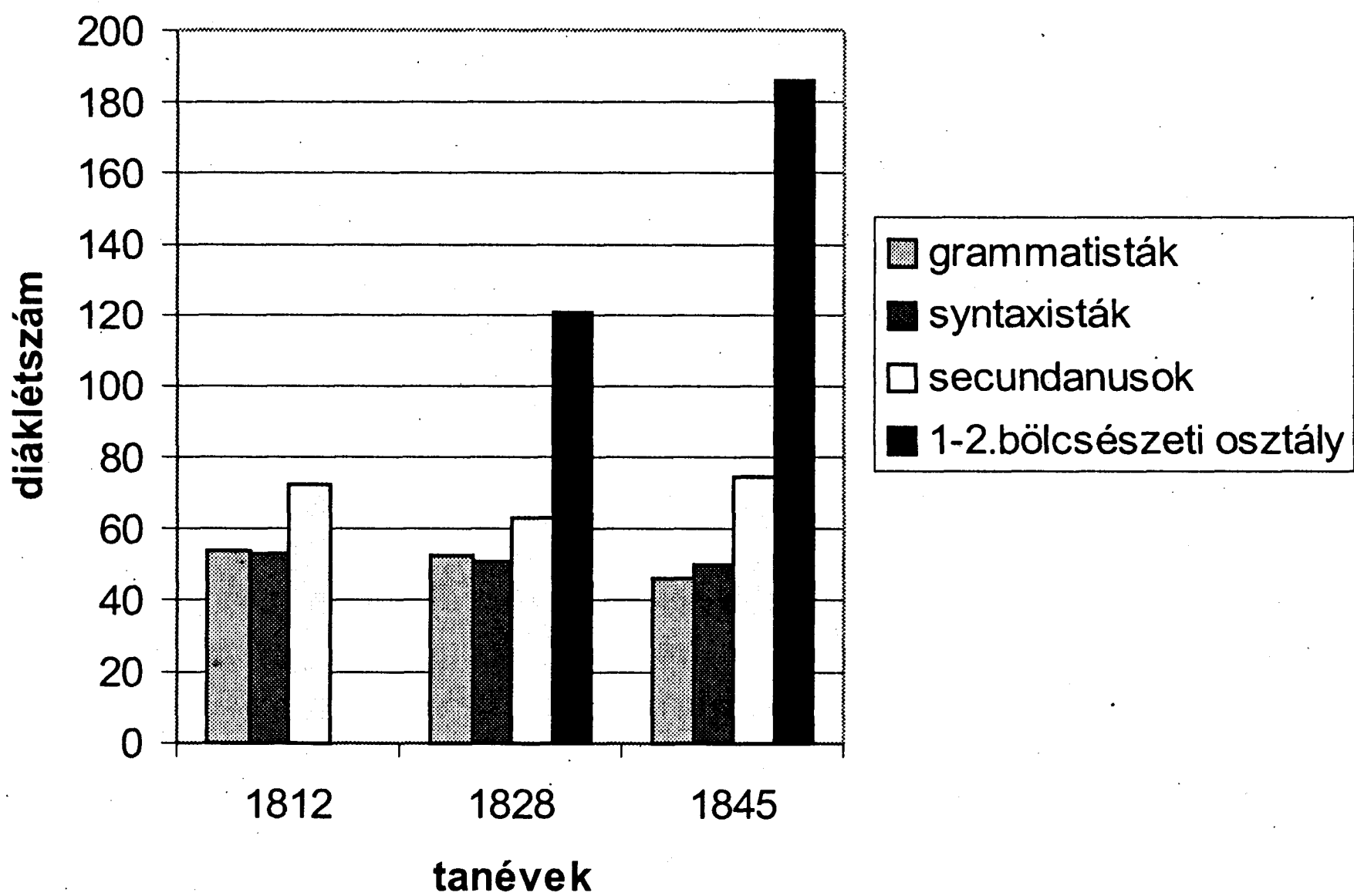
3. ábra

A diáklétszámok változása tagozatonként a katolikus iskolákban

4. ábra

A diáklétszámok változása tagozatonként a líceumban

FELEKEZETI MEGOSZLÁS

Az eddigiekben a pozsonyi középiskolákat két csoportba osztva – mint katolikus és evangélikus intézményeket – vizsgáltuk. A két felekezet között valóban elhanyagolható mértékű volt az átjárás az iskolai népesség körében: a mintaévekben a katolikus iskolákban csupán két evangélikus diák tanult (egy Győr megyei nemes testvérpár a felső évfolyamokon), a líceumban pedig egyetlen katolikus sem. Az egymás irányában megnyilvánult zártság mellett azonban két további fontos jelenség is látszik az adatokból: a felekezeti heterogenitás trendszerű növekedése mindkét iskolában, valamint az iskola jellegét adó felekezet a katolikus iskolához képest kisebb számszerű súlya a líceumban. (Lásd 1. táblázat a Függelékben.)

Ami a felekezeti sokszínűség növekedését illeti, ez elsősorban az izraeliták arányának a két iskolában hasonló mértékű emelkedésében nyilvánult meg (az 1812-es 5 főről az 1845-ös 71-re a teljes mintában). Különböznek azonban az iskolák abban, hogy a zsidó diákok a líceumot kezdettől nagyobb arányban látogatták, mint a gimnáziumot és az akadémián. Az utóbbiakban az 1828-as mintaév idejére az akadémián, 1845-ben viszont főleg a gimnázium első két évében emelkedett meg látványosan a beiratott izraelita gyerekek száma, mely folyamat a többségi nemzet alapvető szocializációs intézményeibe való integrálódás egymást követő lépcsőfokait jelzi – bár azt az itt használt források alapján lehetetlen megállapítani, hogy a változás az asszimilációs törekvés vagy a befogadási készség növekedését mutatja-e inkább. A líceumban tanult zsidó tanulók körében ezzel szemben nem látszik hasonló éles változás az itt vizsgált korszak során, ott ugyanis 1828-ban és 1845-ben is viszonylag egyenletesen oszlanak meg a diákok a *syntaxista*, *humanista* és bölcsész tagozat között.

Az izraeliták arányának jelentős megnövekedése mellett említést érdemel még a reformátusok pozsonyi iskoláztatása, főleg a líceumban. Az utóbbi iskoláról szóló monográfia utal arra, hogy a hazai protestánsok mindkét felekezete körében a pozsonyi líceum egyfajta anyaiskola szerepét töltötte be, különösen azután, hogy a császár – a német területekre való peregrináció ellensúlyozására – engedélyezte a hazai lelkészképzést, és erre a szerepre Pozsonyt jelölte ki. Ehhez képest akár az lehet meglepő, hogy miért ilyen alacsony az itt tanuló reformátusok száma. Különösen akkor feltűnő ez, ha figyelembe vesszük, hogy e csoport pozsonyi iskolai szereplésének „sajátossága”, hogy a négy tagozat között hozzávetőleg egyenletesen oszlik meg, vagyis nem feltétlenül a magasabb szintű képzés céljából érkeznek református diákok a városba. A jelenség értelmezéséhez azt is figyelembe kell venni, hogy Pozsonyban és környékén nincsen nagyobb református közösség – az evangélikusok dunáninneni egyházkerületéhez tartozó megyékben Magda Pál 1832-es adatai szerint nem sokkal haladta meg az 5000-et, Fényes Elek 1840-es évek eleji forrásai szerint pedig a 11 000-et a reformátusok száma (Magda 1832, Fényes 1841–1843).²³ A Pozsonyhoz legközelebbi nagyobb – egyúttal dinamikusan gyarapodó –, összesen százezres nagyságú kálvinista tömb Komárom, Veszprém és Fejér megyékre esik, és a pozsonyi e felekezethez tartozó diákok zöme is innen származik. E

23 Ennek megfelelően nincs is önálló egyházszerkezeti egység ebben a térségben, hanem a dunántúli református egyházkerület határai nyúlnak egészen Árváig és Liptóig: Magda 1832; Fényes 1841–1843.

körzet középfokú iskoláztatásában azonban nyilván lényegesebb szerepet játszott a pápai kollégium. Összességében adataink nem támasztják alá azt az állítást, hogy a pozsonyi líceum a magyar református egyházra is számottevő vonzást gyakorolt volna.

Végezetül figyelmet érdemel az 1845-ös mintaévben a líceumban tanult nagyszámú, 23 görögkeleti diák, akik két kivétellel mind a bölcsészeti fakultásra jártak ekkor (és közülük tizen csak a második félévtől iratkoztak be). Ez a magas arány annál meglepőbb, mivel a születéshelyük a Bánságtól Triesztig, illetve Macedóniáig húzódó térségen belül egyenletesen oszlik meg (tehát pozsonyi jelenlétük egybeesése legalábbis nem származáshelyükkel magyarázható), vagyis igen távolról érkeztek, ellenben a Magyarország belső területein (főleg a Duna mentén) letelepedett „görög kereskedők” településeiről csupán ketten tanultak ekkor a líceumban.

A diákság összetételéből kitűnik tehát, hogy az iskolák felekezeti zártsága folyamatosan csökkent. Meglepő lehet, hogy ez a trend mennyivel erősebben érvényesült a líceumban (1845-ben közel minden harmadik diák nem volt lutheránus), mely pedig az evangélikus egyházkerület irányítása alatt állt – ellentétben az állami felügyelet alatt működő katolikus iskolákkal.

BEISKOLÁZÁSI KÖRZET ÉS SZÁRMAZÁS

Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy mely (mekkora) területre és a népesség mely csoportjaira terjedt ki Pozsony iskolavárosi kisugárzása. A térbeli aspektusok elemzése révén egyrészt képet nyerhetünk arról, hogy hogyan alakult a város e központi funkciójához kapcsolódó vonzáskörzet, és hogy ez mennyire esett egybe a város piackörzetével, illetve mennyire függött össze az adott „kibocsátó” település nagyságával és társadalmi összetételével. Így azt is megítélhetjük, hogy hogyan viszonyultak egymáshoz Pozsony különféle központi funkciói. Másrészt az ilyen szempont megvizsgálása a szülők társadalmi háttérének pontosabb meghatározását is elősegítheti (Sasfi 1997: 134).²⁴ E kérdések megválaszolása azonban az anyaggyűjtés jelenlegi szintjén korai lenne, ezért ebben a részben értelmezések és következtetések helyett csupán a számszerűség viszonyait elemzem.

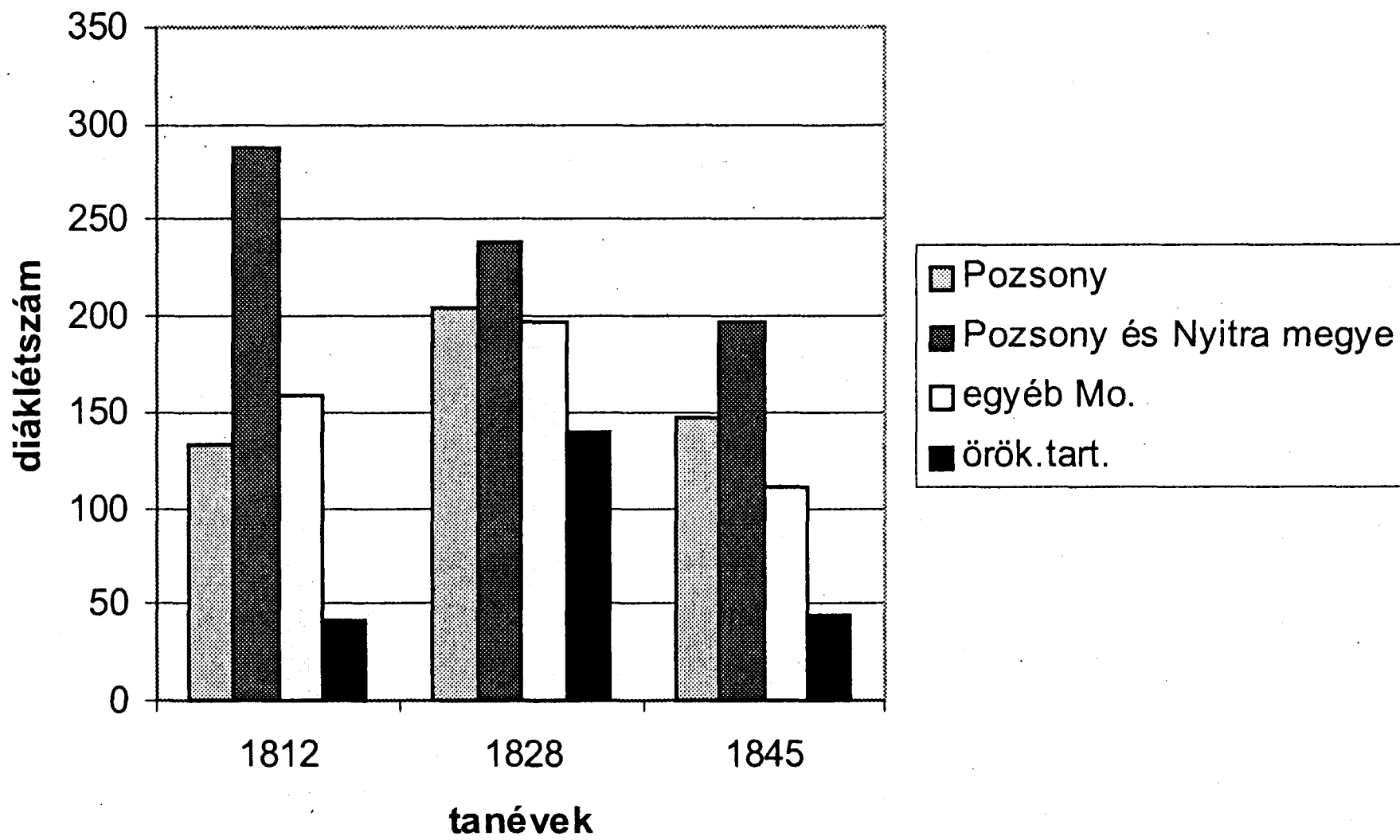
A pozsonyi születésűek mind két felekezeti iskolatípus esetében a diákok relatív többségét alkották (5–6. ábra). A katolikus iskolák esetében a három mintaévben részarányuk folyamatosan nőtt, 21-ről 30 százalékra, a líceumban azonban az átmeneti emelkedés után a kezdeti 20 százalék körüli értékre süllyedt vissza ez az arányszám. Az is kiolvasható az adatokból, hogy a katolikus iskolák esetében ez a változás elsősorban a pozsonyi-nyitrai térség más településein születettek rovására érvényesült, akiknek a száma és aránya is jelentősen csökkent. A pozsonyi tankerület északi, távolabbi részéből érkezettek körében ezt is meghaladó esés mutatkozik (főként Trencsénben, Árvában és Liptóban, összesen a három mintaévben: 76, 38, 27), ám adataink alapján azonban nem tudjuk megállapítani, hogy e jelenség magyarázatát a

²⁴ A születés- és lakóhelyek visszakereséséhez és jellemzőinek meghatározásához Lipszky térképét, valamint Ludovicus Nagy és Fényes Elek statisztikai munkáit használtam.

térség más, emelkedő népszerűségű középiskoláinak vonzerejében, vagyis az iskoláz-
tatási lehetőségek térbeli kiegyenlítődében keressük, vagy e területeken valóban ab-
szolút értelemben csökkent a középfokú iskoláztatás szintje.

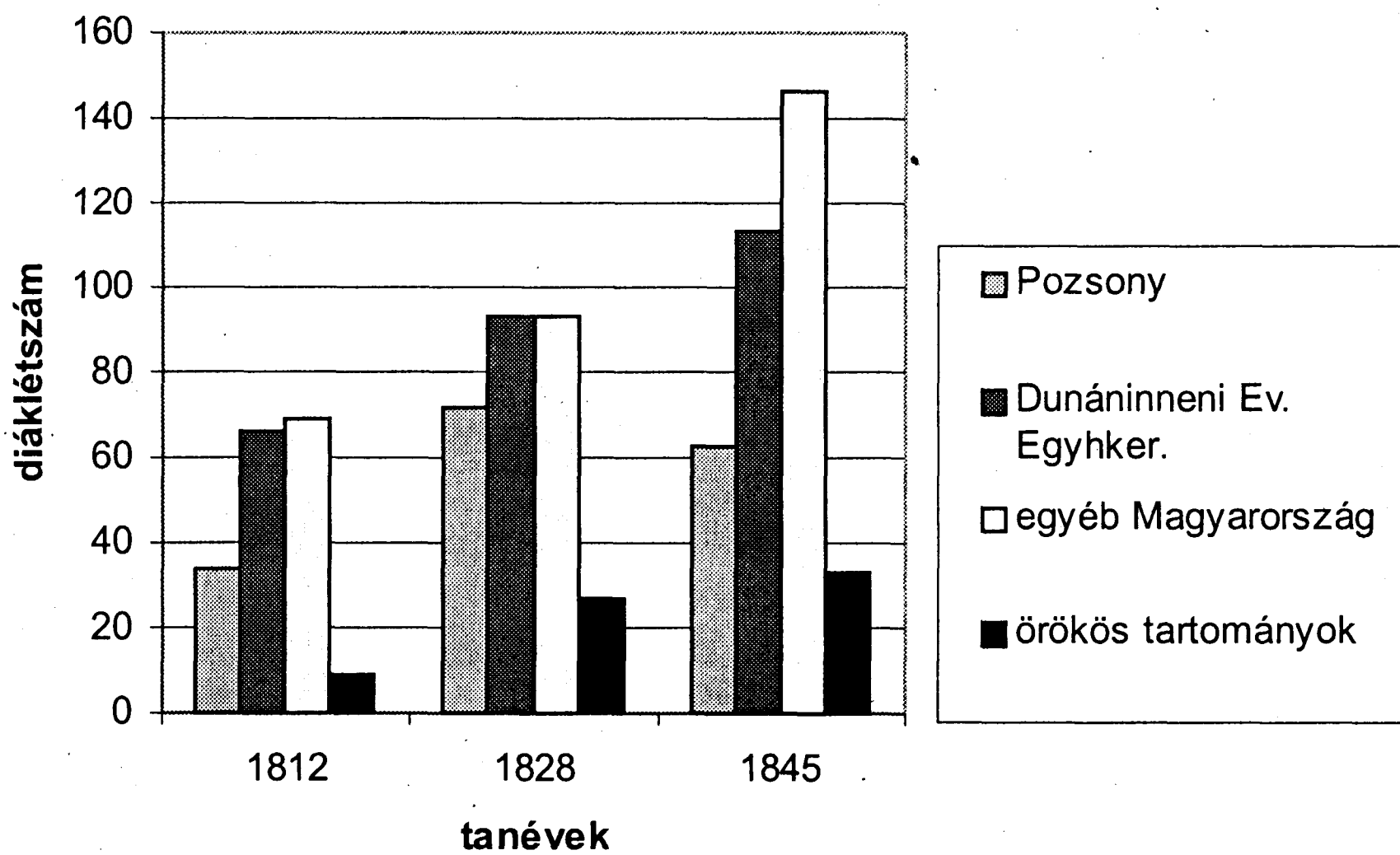
5. ábra

A katolikus iskolák diákjai születéshely szerint

6. ábra

A líceum diákjai születéshely szerint

Az 1812 és 1828 közti jelentős növekedés a pozsonyi lakosság bővülő iskoláztatási szerepvállalását megközelítő mértékben származott a távolabbi magyarországi területekről, valamint az örökös tartományokból jött diákok számának emelkedéséből. (Ez a többlet aztán 1845-re teljesen elfogy, az e területekről származók aránya az 1812-es szintre esik vissza.) Az adatok lebontása után az is látszik, hogy különösen a Sopron, Győr, Moson és Komárom megyéből jöttek száma nőtt meg, akik leginkább az akadémia bölcsészeti tagozatára iratkoztak be. További fontos bővülési forrást jelentett a Bécsben születettek csoportja, akik közül 41-en tanultak a pozsonyi katolikus iskolákban 1828-ban, míg 1812-ben csak 13-an, 1845-ban pedig 19-en. Ez azt jelzi, hogy ebben az időszakban a gimnázium és az akadémia vonzáskörzete területileg kitágult, illetve délre tolódott el, vonzása pedig erőteljesebben érvényesült a nyugati irányba is, utat engedve a földrajzi adottságoknak (Pozsony lényegében határváros volt, mely köré kört rajzolva e kör területének közel harmada Alsó-Ausztria területére esik). Ez utóbbi vonatkozásában azonban figyelmet érdemel, hogy mind a két intézményben a tananyag jelentős része a magyar kultúrához (történelemhez, földrajzhoz) kapcsolódott és magyarul is kötelezően tanulni kellett.

A líceum diáknépességén belül más tendenciák érvényesültek. Itt az arányok csak csekély mértékben változtak, ugyanis mind a dunáninnyi, mind a két szomszédos egyházkerületből, mind pedig az örökös tartományokból érkezettek száma folyamatosan nőtt. Ez a kép alapvetően a bölcsész tanfolyam hallgatóira jellemző, ugyanis ha csak az alsóbb fokú osztályok tanulóit vizsgáljuk, akkor a mind a saját egyházkerületből, mind a távolabbról érkezettek számának esését figyelhetjük meg a mintaévek adatai alapján. A saját és a távolabbi egyházkerületekből származó diákok számának összevetéséből kiolvasható, hogy a líceum a pozsonyi katolikus iskolákat jelentősen meghaladó mértékben volt országos képzési központ, ez azonban elsősorban a *primanus* tanulmányok évfolyamaira érvényes.

Az eddigiek során a származás térbeli dimenzióját vizsgálva a születéshelyek megoszlását elemeztük. A katolikus iskolák anyakönyvezési gyakorlata az itt vizsgált években különbséget tesz *locus natalis* és *habitatio*, tehát születés- és lakóhely között. Mivel a líceumban erre nézve nincsen kialakult szokás²⁵, vagyis nem lehet egyértelműen elkülöníteni, hogy a megadott településnév születés- vagy lakóhely, a két megoszlás viszonyát csak a katolikus iskolákra nézve lehet megvizsgálni. Ezek az adatok azt mutatják, hogy – mivel a Pozsonyban született, és onnan elvándoroltak száma összességében elhanyagolható (egyik mintaévben sem éri el a tizedet) – a Pozsonyba bevándorolt családok fiai adják a két eloszlás különbségét. A Pozsonyba betelepült családok jelentősége számukat és arányukat tekintve is növekszik a diáknépességén belül: 1812-ben 59, 1828-ban 92, 1845-ben pedig 84 ilyen háttérű diák iratkozott be. Ezzel a csoporttal megemelve a pozsonyi iskolák diákságának helyi bázisa is természetesen magasabb (30-ról 41 százalékra nő a vizsgált periódusban), és lényegében eléri a kisebb diáknépességű és csekélyebb vonzáskörzetű kanizsai gimnázium megfelelő arányszámait, így is elmarad azon-

25 Az evangélikus Hoensch András például az 1824/25-ös tanévben mint az angliai Londonban született (!) iratkozott be a *donatisták* osztályába, a következő tanévben a *grammatisták* között is londoniként szerepelt, ám az 1828/29-es tanévben már mint pozsonyit jegyezték be a *secundanusok* anyakönyvébe.

ban a keszthelyi gimnáziumtól, ahol 50–70 százalékos a helyi illetőségűek aránya (Sasfi 1997: 164).

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Pozsony iskolai központként piackörzetét jelentősen meghaladó vonzáskörzettel rendelkezett. Míg Pozsonyt még Pozsony vármegyének is csak egy (igaz túlnyomó) része vallotta 1828-ban egyedüli piacközpontjának, és vegyes vonzáskörzete sem nyúlt túl a megye határain, addig iskoláit ennek területét többszörösen meghaladó területről látogatták (Bácskai – Nagy 1984). Igaz, ebben az esetben a „vegyes iskolai vonzáskörzet” megállapításához a nyitrai, trencsényi, privigyei, zsolnai stb. gimnáziumok adatait is ismerni kellene, és a piac- és iskolaközponti szerepkör tartalmának különbségeiről is csupán feltevések fogalmazhatók meg. Ennek ellenére a tankerület 1824-ben legnagyobb diáklétszámú gimnáziuma regionális, valamint a diákjainak közel felét nem is saját egyházkerületéből toborzó líceum országos jelentőségű oktatási központtá tette Pozsonyt.

A területi megoszlás vizsgálata felől a diákok társadalmi hátterének elemzése felé vezet, ha kiválasztjuk azokat a településeket, amelyek viszonylag nagyobb számban szerepelnek a tanulók születéshelyei között. A három mintaévben legalább öt pozsonyi diákot adó települések listáját a 2. táblázat (lásd Függelék) tartalmazza.²⁶

A lista elején – Pozsony és Bécs után – álló települések legfőbb közös vonása, hogy piacközponti funkciót látnak el a Kisalföldtől a pozsony-nyitrai térségig húzódó területen. Az első 15 település között csak két Pozsony megyei szabad királyi város (Bazin és Modor), egy mezőváros (a nyitrai Szobotist) és a távolabb eső Komárom a kivétel ez alól. A pozsonyi iskolák legfontosabb bázisai közé tartoznak mindazok a térségbeli mezővárosok, amelyek a már idézett piacközpont-vizsgálat eredményei szerint városnak minősülnek: Vágújhely, Érsekújvár, Galgóc és Nyitra. Ugyanakkor a terület minden olyan szabad királyi városa is megtalálható köztük, amelyet a szakirodalom hanyatlással szokott jellemezni. Az egyetlen kivétel a listán hátrébb szereplő Szentgyörgy (7 diák), ahol azonban kisgimnázium működött, vagyis az itt vizsgált nyolc tanévnyi tananyagból az első négyet helyben el lehetett végezni. Az is kitűnik az adatokból, hogy a legnagyobb diákkibocsátó települések – három tisztán katolikus mezőváros kivételével – mindegyike a katolikus iskolába és a líceumba is legalább 5–5 tanulót küldött a három vizsgált tanév során.

A helyi lakosság iskoláztatásának fokát akkor tudjuk legjobban megbecsülni, ha azt vizsgáljuk, hogy a települések népességnagyságához képest honnan tanultak legtöbben a pozsonyi középiskolákban.²⁷ Eszerint a régi szabad királyi városok egyértel-

²⁶ Vagyis e települések mindegyike a pozsonyi diákok legalább két ezrelékét adta. Ez az arány megfelel a Sasfi által a kanizsai és keszthelyi gimnáziumok vizsgálata során használt 10 fős limitnek, melyet azonban mintegy négy évtized összes, közel 5000 diákjához képest alkalmazott. Megjegyzendő, hogy Sasfi vizsgálatához képest az általam használt minta jóval esetlegesebb, hiszen nagyobb a véletlen szerepe abban, hogy az adott évre éppen jutott-e diák. A – Pozsony leszámítása után maradt – 76 településről érkezett 839 tanuló az itt vizsgált 2773 fős pozsonyi diákságnak 30 százalékát adja. A táblázatban látható települések közül kettő esett Magyarország határain kívültre: Bécs, melynek 1831-ben mintegy 320 000 (túlnyomórészt katolikus) lakója volt, és az Olmütztől délre fekvő Prossnitz (ma: Prostejov, Csehország), mely morva viszonylatban középvárosnak számított (Bruckmüller 1985: 304).

²⁷ Az összehasonlítást módszertani szempontból megnehezíti, hogy nem tudjuk, hogy a többi környékbeli gimnáziumba hányan jártak. Ezeknek az adatoknak a hiánya csökkenti az alábbi következtetések erejét.

mű fölénye látszik a városi funkciót betöltő mezővárosokkal szemben. Alkalmasabb adatok hiányában a Ludovicus Nagy-féle össznépeséghez viszonyítottam a mintába került diákok számát. Eszerint a helyi születésűek közt az evangélikus lakosságban 43 főre, míg a katolikusoknál 58 főre jutott egy-egy diák. Ettől azonban alig marad el az evangélikus diákok esetében Trencsén és Szakolca (50, illetve 54), és a fiúgyermeket nagyobb arányban iskolázató települések közé tartozik Bazin (117), Modor (161) az evangélikus diákok vonatkozásában, és Szakolca (215), Modor (223) pedig a katolikusoknál. (Elképzelhető azonban, hogy a Nyitra megyében fekvő városi funkciójú mezővárosok fiait inkább a nyitrai gimnáziumba küldték szüleik.)

A most felsoroltakon kívül még kilenc település esetében haladta meg ez a „diáksűrűséget” kifejező mutató a 250-et az evangélikus lakosságban. Pest kivételével ezek közös jellemzője, hogy jelentős mezővárosok és/vagy uradalmi központok voltak a viszonylag magas – 1841-ben 14,2 százalékos – evangélikus lakosságú Nyitra megyében, illetve Pozsonyban és Trencsénben.²⁸

A pozsonyi iskolákba nagyobb arányú diákot kibocsátó katolikus közösségek között viszont alapvetően kisebb települések találhatók. A legnagyobb arányban az apró csallóközi faluról, Sárosfalváról jöttek (ahol 22 katolikus lakosra jutott egy diák), azonban itt a 12 tanuló közül csak egy nem a helyi földesúr és a megyében számos vezető tisztséget betöltő Bittó család tagja. De ezen kívül is 10 településen 100 alatti a fenti mérőszám értéke, további 20 esetben pedig 100 és 250 közé esik. Figyelemre méltó, hogy a Csallóköz sűrű településhálózatú és a kis- (gyakran közbirtokos) nemesség magas arányával jellemezhető térségében található, Pozsonyba legalább 5 diákot küldő települések majdnem mindegyike (8 falu és 2 mezőváros) ebbe a szűkebb körbe tartozik. A többi (kevésbé koncentráltan elhelyezkedő) kibocsátó település között – az evangélikusoknál megfigyeltekhez hasonlóan – több uradalmi központ, illetve mezőváros található.

A leírt eredmények alapján megállapítható, hogy az itt vizsgált pozsonyi iskolák diákrekrutációja nemcsak annyiban épült nagy – a keszthelyinél és kanizsainál nagyobb – mértékben vonzáskörzetükre, hogy a tanulók kisebb része származott az iskolák székhelyéről, hanem abban a tekintetben is, hogy számos településen a pozsonyi iskolákba küldött fiúk számának a népességhez mért aránya megközelítette a pozsonyi fiúkét. Másrészt jól látszik a katolikus és az evangélikus diákság eltérő bázisa: míg az előbbieket meghatározó része kisebb dunavidéki síksági falvakból származott, addig az utóbbiak nagyobb valószínűséggel nagyobb és városiasabb településekről, ezen belül is feltűnően nagy – és az ottani katolikus népességet magasan felülmúló – arányban a nem piacközponti szerepű térségbeli szabad királyi városokból.

A földrajzi megoszlással szorosan összefügg a diákok társadalmi értelemben vett származása. A szülők (illetve gondviselők, akik az esetek nagyobb részében a mostohaapák) társadalmi helyzetét részint rendi hovatartozásuk, részint foglalkozásuk (beosztásuk, tisztségük) alapján lehet megítélni. A katolikus iskolákban a két adat külön

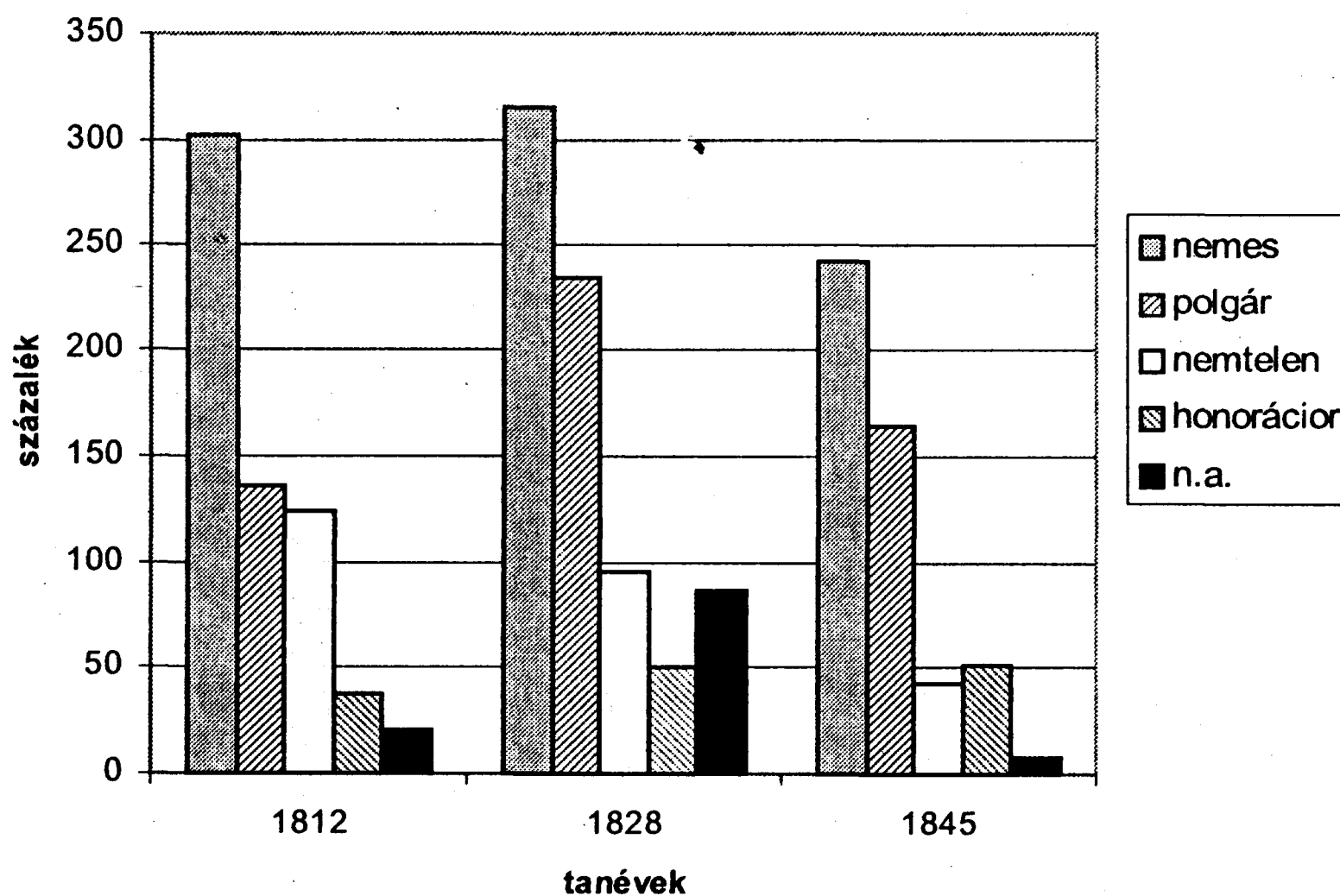
28 Közülük a királyi uradalmi központ Holicson (87) működött az ország egyik első faience-manufaktúra, Zay-Ugróc (110) a protestáns közéletben országos szerepet játszó Zay család uradalmának székhelye és posztó-manufaktúra, Szobotist (185) a Nyáry, Csejte (14) pedig az Erdődy grófi család kiterjedt uradalmának központja.

rovatot kapott, ám a rendi besorolást egyre ritkábban jegyezték fel az anyakönyveket vezető tanárok: 1812-ban a diákok 24, 1828-ban 38, 1845-ben viszont már 59 százalékában nem tüntették fel a rendi hovatartozást. Ez a folyamat önmagában is jelzi azt a folyamatot, ahogyan a rendi kiváltságok jelentősége devalválódott. Ehelyett a „foglalkozási” adat rovatát töltötték ki egyre gyakrabban, és 1845-ben már csak a diákok tizedénél – zömmel özvegy anyák gyermekeinél, vagy fő- és köznemeseknél, akik feltehetően alkalmazásban nem álló földbirtokosok voltak – maradt üres ez a rubrika. A líceumban ezt a rovatot sem vezették következetesen, így a pozsonyi Mayer János fiai esetében az apa hol nemesként, hol polgárként, hol viszont mészárosként fordul elő.

A tömeges adathiány miatt csupán a rendi jogállás alapján tehát aligha nyújthatunk reális képet a diákok társadalmi származásáról. Ezért azt a megoldást választottam, hogy a csak foglalkozásokkal megjelölt eseteket a tradicionálisan az egyes rendi jogállásokhoz kötődő csoportosításnak megfelelően besoroltam a nemesek, polgárok és nem-nemesek mellé. Így a királyi, megyei és uradalmi tisztségviselőket és katonatiszteket a nemesekkel, a kézműveseket és kereskedőket a polgárokkal, az *oeconomus*, *colonus* és *vinicola* besorolásúakat pedig a közrendűekkel vettem egy csoportba. Emellett külön kategóriaként létrehoztam egyrészt a honoráciorokét és helyi (városi vagy falusi) tisztségviselőket, másrészt – a líceumi diákok esetében – a lelkeszekét, akik az iskolai rekrutáció szempontjából különleges csoportot képeztek. Ez az eljárás több okból is durva és vitatható²⁹, ám azt feltételeztem, hogy az esetleges arányeltolódások a valóságos trendeket tükrözik. Ezzel az eljárással az adathiányos eseteket néhány százalékra sikerült leszorítani (7–8. ábra).

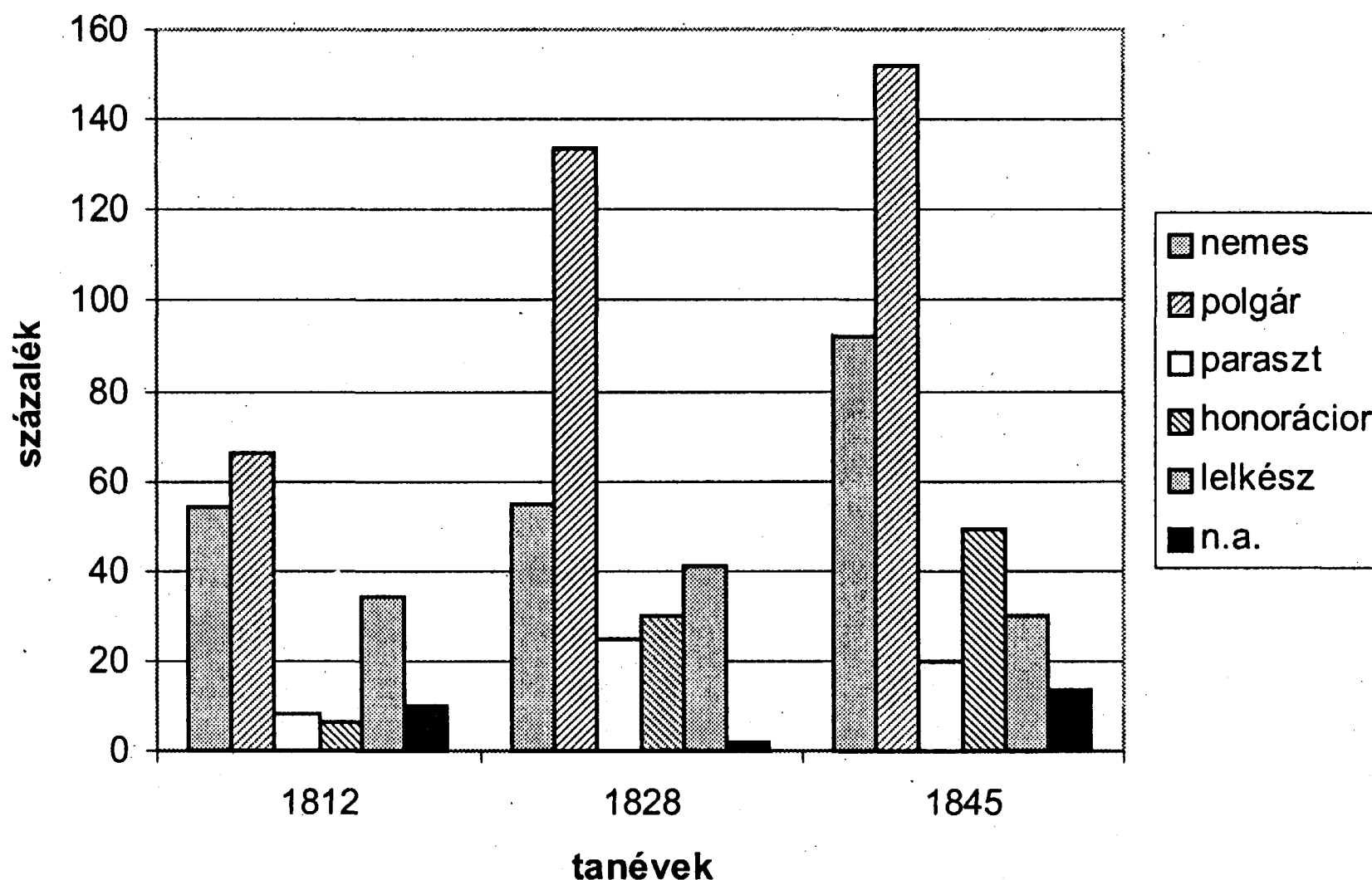
7. ábra

A katolikus iskolák diákjainak származása (korrigált adatok)

²⁹ Elfedi például a közties társadalmi helyzeteket, a „honorácior foglalkozások” folytatói közötti feltehetően nagyszámú nemest, összevonja a korabeli normák szerint külön rendi csoportot alkotó polgárokat, zsidó kereskedőket és kontár iparúzókat, a városi – gyakran polgári jogú – szőlőművest pedig a falusi zsellérel mossa össze, stb.

A líceumi diákok származása

Az így korrigált adatok azt mutatják, hogy a nemesek mindvégig a katolikus iskolák legnépesebb csoportját adták, sőt arányuk 1812 és 1828 közti csökkenése (49-ről 41 százalékra) is csak időleges volt (1845-re újra 47 százalékra nőtt), ami valószínűleg az akkori iskoláztatási konjunktúrával függött össze. Folyamatosan esett viszont a közrendűek aránya - 19-ről 8 százalékra -, a „polgári helyzetűek” aránya ezzel szemben végig nőtt (22-ről 34 százalékra). A két nem-nemesi csoport iskoláztatásában megmutatkozó éles különbség a II. József-féle tandíjrendeletet követő létszámcsökkenéskor is megnyilvánult (Sasfi 1998: 149-150). A két helyzet közötti hasonlóságot fokozza, hogy jelen esetben is a *civis* kategóriát az anyakönyvek hasonlóan széles értelemben használják: mezővárosokból, sőt ritkán még falvakból is érkeztek olyan tanulók, akik apját így kategorizálta a forrás.³⁰ Esetünkben azonban aligha alkalmazható Sasfi Csaba értelmezése, aki az 1780-as évek létszámcsökkenését azzal magyarázta, hogy a tandíj-rendelet elsősorban a tanulók családjának vagyoni háttere szerint differenciáltan okozott iskolai kimaradást. A magyar gazdaságtörténet ugyanis a napóleoni háborúkat követő időszakot dekonjunktúrának tekinti, és éppen az 1830-as évek elejétől számítja a fellendülést - amikor tehát a diáklétszámok a korábbi növekedésből csökkenésbe vagy stagnálásba fordulnak.

A líceum diákjai között a katolikus iskolákhoz képest erőteljesebben jelentkeztek a szakirodalom által feltételezett változási trendek, ám egyúttal az a jelenség is, hogy e folyamatokban az 1828-hoz képest 1845-re kisebb visszalépés mutatkozott a társadalmi helyzet szerinti megoszlásban. Ez a nemesi származásúak arányának csökkenésére is vonatkozik, akárcsak a polgári társadalmi helyzetűek és a közrendűek fiainak nö-

30 A *civis* fogalom ilyen használatát már a II. József-féle népszámlálás eredményeinek elemzésekor megfigyelte Dányi Dezső (Dányi 1980: 199). Szerinte a kézműves foglalkozás és a háztulajdonlás alapján is előfordulhatott a polgárként való besorolás.

vekvő iskolai arányára. Folyamatosnak tűnik viszont az a tendencia, hogy az „értelmiségi” végzettséghez kötődő foglalkozású apáktól származók összességében alig változó arányán belül a lelkészcsaládban születettek rovására a „világi értelmiség” száma növekszik. – Ebben a tekintetben is különbözött a két felekezet iskoláztatási gyakorlata, ami részint az eltérő társadalomszerkezettel – így az evangélikus nemesség feltehetően jelentősen kisebb számával és arányával – magyarázható, részint a protestánsok már említett polgárosodási törekvésével.

Jelen dolgozat egyik központi kérdése a polgári rétegek iskoláztatására irányul. Ebből a szempontból figyelmet érdemel, hogy míg a katolikus iskolákban az itt vizsgált időszakban a fenti értelemben polgári társadalmi helyzetűnek tekintett diákok száma az 1828-as konjunktúra után lényegében a korábbi szintre esett vissza (136, 235, 164 a három évben), addig a protestánsoknál a gyarapodás folyamatos és jelentős (66, 134, 152).

A dolgozat bevezetésében leírt hipotézis – vagyis, hogy a gimnáziumokat (illetve azok alsó osztályait) „városi iskolaként” is használták – megvizsgálásához kevés adatot kínál az adatbázis, ám a jelenséget így is képes illusztrálni. Ha ugyanis megvizsgáljuk az ebből a szempontból szóbjöhethő lakosság eloszlását az egyes osztálycsoportok között, akkor az alsó két osztályba járók az összeshez képest nagyobb létszáma támasztaná alá ezt a hipotézist. Ezt az elemzést két csoporton – a pozsonyi származású tanulókon és a pozsonyi–nyitrai térség öt, kisebb jelentőségű, legfeljebb jelentéktelen piacközponti szerepet betöltő szabad királyi városában született diákokon – végeztem el, vagyis a helyi és régi városokra jellemző iskolahasználatot hasonlítottam össze. Egyúttal a régi polgárság társadalmi szerepének és stratégiáinak újraértékelését felvető kérdések megválaszolásával is adalékot nyújtanak az eredmények, bár az említett öt királyi városból nem csupán a „rendi polgárságból” származó diákok tanultak Pozsonyban (ezek aránya azonban meghaladja a kétharmadot).

Az adatok csak részben igazolják a gimnáziumok városi iskola funkciójával kapcsolatos feltételezéseket. A Függelék 2. ábrája azt mutatja, hogy a pozsonyi születésű tanulóknak valóban legnagyobb hányada a mintaévekben az alsó két középiskolai osztályba járt, bár az evangélikusoknál ez a csoport mintegy tíz százalékkal kevesebb, mint a katolikusoknál. Az is igaz, hogy a katolikusok között az osztályok egymásra következőjével egyre csökkent a pozsonyi diákok száma. (Az evangélikusoknál nem mutatkozik hasonló lépcsőzetesség, sőt a *secundanusok* száma meghaladta a *syntaxistákét*.) Másfelől viszont így is mindkét felekezeti csoport esetében a helyi származású diákok több mint fele a felsőbb osztályokban és tagozatokon tanult, 35, illetve 41 százalékuk pedig egyenesen azokon a szinteken, amelyek a nagygimnázium és az akadémia sajátosságát adták.

Ezek az eredmények kételyt ébresztenek aziránt, hogy a 19. század első felében a városi lakosság fiainak iskoláztatása valóban jellegzetesen a gimnázium első osztályaira szorítkozott volna. Megerősíti ezt a kételyt az öt „hanyatló” szabad királyi városból érkezett – igaz, összesen csupán 99 – diák vizsgálata. Ezek eloszlása a négyszer két osztály között éppen az ellenkezőt mutatja: legkevesebben az alsó, legtöbben pedig a legfelső osztályokba iratkoztak be a három mintaévben. Ráadásul ebben a tekintetben nincs jelentős különbség sem a két felekezet, sem az öt város között, közülük a legtöbb diákot adó Szokolca esetében pedig az is látszik, hogy ez a jelleg az évtizedek során erősödött.

A diákság társadalmi hátterével (származásával) kapcsolatban eredményeink több korábbi állítást megerősítettek tehát, így megállapították a felekezetek eltérő iskoláztatási stratégiáit, valamint a középiskola „demokratizálódását”: a nemességen kívül álló csoportok emelkedő részvételét. Hasonlóan fontosnak tarthatjuk ugyanakkor, hogy a polgárság, azon belül is különösen egyrészt az evangélikusok, másrészt a „régipolgárság” mint jellegadó csoport jelenlétével jellemezhető térségbeli „hanyatló” városok lakossága a középfokú iskoláztatásban a korábban feltételezettnél nagyobb szerepet játszott. Ez az állítás nem csak a beiratkozott diákok számában, hanem az iskola „használati” módjában, így az elvégzett osztályok számában is megnyilvánult.³¹

A POZSONYI VÁROSLAKÓK ÉS A LÍCEUM

A dolgozat befejező részében azt vizsgálom, hogy a pozsonyi lakosság körében az iskola „használatának” milyen gyakorlatai éltek. A most következő következtetések alapját egy, a líceum összes 1810 és 1848 között ott tanult diákját tartalmazó adatbázis jelenti.³² A mintaévekre építő módszerhez képest ez két szempontból is intenzívebb elemzésre alkalmas: egyrészt a teljes iskolai életutak követését lehetővé teszi, másrészt a családok egymást követő nemzedékeinek iskolai szereplését is nyomon lehet általa követni. Ilyenformán a vizsgálat szintje az egyénről részlegesen a családokra tevődik át, ami iskola és társadalom viszonyának más – megítélésem szerint realisabb – nézőpontját kínálja.

A vizsgált korszakbeli polgárság családi szintű életstratégiáit eddig a magyar szakirodalom alig kutatta. A cipszer polgár Liedemannok pályaválasztási és kiházasítási stratégiáit elemezve Kövér György hívta fel a figyelmet arra, hogy a család szintjén „egységesen és kellően diverzifikált” modell működött, mely a makrotársadalom foglalkozási sokszínűségét valósította meg a mikroszinten (Kövérek 1997: 176–177). Esettanulmánya alapján nyitott marad a kérdés, hogy a jelzett modell mennyire egyedi, illetve a népesség mely csoportjaira általánosítható.³³

Jelen tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy ebből a szempontból szisztematikus képet nyújtson a pozsonyi családokról. Ehhez számos más forrás – elsősorban az egyházi anyakönyvek – rendszeres feldolgozására lenne szükség. Az eddig megvizsgált esetek alapján is kitűnik azonban, hogy ez a diverzifikált stratégia gyakori, sőt valószínűleg elterjedt volt a fiaikat a líceumba járató családok körében, és úgy látszik, hogy nagyrészt ennek rendelődött alá, hogy az egyes diákok hány osztályt végeztek el az iskolában.³⁴

31 A régi polgárság társadalmi helyzetével kapcsolatos álláspontokra lásd: Czoch 1998 és Tóth 2000.

32 Ez az adatbázis is közzétételre kerül a HIK-TÁRKI felügyelete alatt működő Történelmi Adattárban. Az adatbázis 694 diák adatait rögzíti, akik közül a három mintaévben 173-an jártak az iskolába.

33 A szintén családi stratégiákat (is) vizsgáló könyvében Bácskai Vera egy a tevékenységszerkezetben elfoglalt helye szerint meghatározott, ám rendileg többszínű csoport, a pesti vállalkozói mentalitású nagykereskedők elemzését végezte el (Bácskai 1989).

34 Nyilvánvaló, hogy demográfiai és az egészségi állapottal kapcsolatos tényezők, illetve a tanulási hajlam és tehetség is számítottak. Az életutak rekonstrukciójához használt források: Szögi 1994, valamint a pozsonyi rendi polgárság kiadás előtt álló számítógépes adatbázisa (1802–1849); *Pressburger Adress-Kalender* 1812; *Pressburger Wegweiser* 1840 és az adóösszeírások.

Gyakran előforduló helyzet, hogy kereskedők családjában a fiúk egy része a családi foglalkozást viszi tovább, míg mások a líceum felsőbb osztályait is elvégzik. A legtöbb (hét) fia Heim Tamásnak tanult a líceumban, aki kesztyűsmesterként szerzett polgári címet, utóbb gyapotkelmegyárosként említették, ám változatos pályafutása során kiemelkedő adót fizetett fűszerkereskedelem után, több városi fogadót bérelt, három kisebb házat is birtokolt, és bormérés után is adózott. Heim fiai közül a legidősebb a második *secundanus* osztályig tanult, ám leendő foglalkozásának a kereskedelmet nevezte meg (később apja társa lett). Öccsei közül pedig a legnagyobb *politicusi* – vagyis jogvégzettnek megfelelő – tervekkel két *primanus* osztályt végzett, további ketten a *secundanus* osztályokig tanultak, orvosi, illetve *politicusi* ambíciókkal. Az egyik Pozsony melletti faluból bevándorolt Jurenák Ádám, az 1812-es adókönyv szerint a város legnagyobb tűzifakereskedője és az öt legnagyobb polgári adózó egyike, 1815-től választott polgár négy fiát taníttatta a líceumban. A legidősebb gyógyszerésznek készült, és a *syntaxista* évek után nem is a pozsonyi líceumban tanult tovább, ahová csak az első *primanus* évben iratkozott be, majd hat évvel később a bécsi egyetem gyógyszerész szakán tűnt fel. A soron következő fiú (Antal) viszont már *secundanus*nak sem iratkozott be, néhány év múlva kereskedőként szerzett polgárjogot. Két további fia *politicusi*, illetve orvosi tervekkel tovább tanult, utóbbi a líceumban két *primanus* évet is eltöltve. Egy további fivér – valószínűleg a legidősebb – pedig egyetlen félévet sem töltött a líceumban – iskolai pályafutásából csak a bécsi műegyetem kereskedelem szakán eltöltött éveiről tudunk. Ő, akárcsak kereskedői foglalkozást választó öccse, apjuk halála után szerezték meg Pozsonyban a polgári státuszt. Nem minden esetben ilyen változatos azonban a kereskedőcsaládok családi stratégiája. A szintén választópolgár Birnstingel nagykereskedő – akinek fivére Pestre költözve ott sógoraival együtt a polgári törekvéseket gyakorlatba ültető jótékony nőegylet háttérében vitt szerepet – fiági leszármazottai közül csupán ketten tanultak a líceumban, ők is a *syntaxista* osztállyal fejezték be tanulmányaikat.

A kereskedőkhöz hasonlóan nagy arányban járatták a középiskolába gyermekeiket a városban élt honoráciorok és más hasonló társadalmi helyzetű csoportok. Nem meglepő, hogy a líceumi professzor Zsigmondy Sámuel négy fia is legalább a *primanus* tagozat második osztályáig tanult, ám az már nem magától értetődő, hogy mind más foglalkozási ambíciót vallott be a humanista osztályoktól kezdve: sorrendben orvosi, *oconomus* (tehát valószínűleg magánzó gazdálkodó, de ő a felső tagozatba lépett *politicusra* váltott), lelkész, illetve jogász státuszt tervezve. A gyógyszerész Fiedler Mihály választópolgár legidősebb fia továbbvitte apja foglalkozását (ugyan ehhez két évig tanult a *primanus* tagozaton) és Pozsonyban polgári címet szerezve lett patikus, igaz, 15 évesen egy időre a jogvégzettség státuszát képzelte el jövőjeként. Egyik öccse viszont lelkész akart lenni és ehhez a líceumban két évig tanult az akadémiai szintű tagozaton. A gyógyító foglalkozások közötti felemelkedésre lehet példa Szuloviny Sámuel (polgári) sebészmester esete, akinek két fia is befejezte tanulmányait *syntaxista* szinten, ketten azonban továbbtanultak: a legidősebb gyógyszerészi ambíciókkal (ő a két *humanista* osztályt fejezte be), a legfiatalabb pedig előbb földmérő, a *primanus* tagozat harmadik évétől viszont orvos szeretett volna lenni az anyakönyv bejegyzései szerint. Egy másik kirurgus, Macher Pál három fia közül a legidősebb már a legkorábbi ilyen adat szerint az orvosi pályát tűzte

ki magának, a legfiatalabb pedig teológiát akart tanulni (ezért tanultak három, illetve két évig a felső líceumi tagozaton). A középső ellenben oconomusi életpályát vallott be, és talán e korlátozottabb ambíciójával áll valamiképpen összefüggésben, hogy a két humanista tanéve között három év szünetet tartott.

A társadalmi mobilitás sajátos példáját mutatja a pozsonyi pékfiú Csader Pál esete, aki a líceumi felső tagozat első osztályát elvégezve leánytanítóként dolgozott a városban és három fiát is saját egykori iskolájába járatta, akik közül legalább ketten *primanus*ként is tanultak a jogi-közigazgatási, illetve lelkészi pályafutás reményében. Feltehetően felemelkedésnek nevezhetjük a három árva fivér közül a legidősebb, Lippert Károly esetét. Mindhárman befejezték tanulmányaikat a *grammatista* vagy *syntaxista* tagozaton, de a legtöbbet – három osztályt – végzett Lippert később városi kamarás lett, fia pedig öt éven át a líceum felső osztályain tanult, hogy lelkész lehessen.

A taníttatási stratégia diverzitása megfigyelhető a kézművesek körében is, igaz létszámukhoz képest valószínűleg kisebb arányban. Khern Mátyás sarkantyúműves – egy aránylag jól jövedelmező mesterség képviselője – két fia közül Mátyás, az idősebb kovács lett, a másik tovább tanult (a második *primanus* osztályt is befejezve). Az első fiú, aki tehát a nevet és lényegében a szakmát is tovább vitte, a stratégiát is átörököltette fiaira: Mátyás nevű fiát taníttatta (három felső tagozati osztályt járt végig, *oconomusi* „jövőbeli életnemmél”), a többiek viszont csak a két-három legalsó osztályt végezték a líceumban. A Pfaff szappanfőző családból három unokatestvér közül egy három évig járta a humanista osztályokat (de végig azt vallva, hogy *opifex*, tehát kézműves életet tervez), egy másik a *syntaxista* osztályokat fejezte be, a harmadikat viszont a második nyelvészeti osztály lezárásában akadályozta meg halála. A mészáros Brandtner Keresztély négy fia közül a második két évet tanult a *primanus* tagozaton a jogvégzettség reményében, fivéréi viszont a *syntaxista* szinten fejezték be az iskolát.

Végezetül a szőlőművesek köréből néhány példa. Ez a foglalkozás hiába képezte az evangélikus felekezethez tartozó polgárok legnagyobb hányadát, sem az adózás tekintetében, sem városi politikai súlyukban (a választott polgárok vagy fiaik személyében a tisztviselők között) nem voltak ehhez mértén képviselve. Jellemző, hogy a nagy szőlős dinasztiák (Zechmeister, Welser, Leinwather) fiai alig tűnnek fel a liceisták között, ha pedig mégis, akkor inkább e családok olyan ágaiból tanultak a középiskolában, amelyek kézműves vagy kereskedői foglalkozásra cserélték a szőlőművelést. Ez a helyzet a 19. század első felében a városnak a legtöbb polgárt adó Zechmeisteres esetében, akik csupán négyen iratkoztak be a líceumba, ők legfeljebb a négy alsó osztályt végezték el az 1840-es években, tehát a vizsgált periódus utolsó szakaszában, és a család vaskereskedővé, illetve molnárrá lett fiainak voltak gyermekei. Ebben a körben is előfordul azonban az itt vizsgált családi szintű diverzitás, még ha az nem is annyira árnyalt, mint ahogy elsősorban a kereskedőknél megfigyelhető. A legnagyobb szőlősök közé tartozó Dobrovitsok közül öten tanultak a líceumban. Négyen legfeljebb a *syntaxista* tanulmányokat fejezték be, egy viszont teológusnak tanult (öt éven keresztül ezt vallotta), ám végül ügyvédként tűnik fel az 1840-es évekbeli forrásokban. A szintén az 1-2. szőlőműves adóosztályba sorolt Steltzer családból öten tanultak a líceumban – hárman csupán az első nyelvészeti osztályban, ketten viszont lelkészi, illetve jogi pályára készülve (két,

illetve hat év *primanus* szintű tanulással). A Falb családból pedig a hét liceista közül egy teológusnak tanult, a többiek pedig a nyelvészeti osztályokba jártak.

Hosszan lehetne még folytatni a sort – például a nemesített kereskedőkkel, a városba települt nemes kézművesekkel és a városban (pontosabban nyilván Váralján) élt zsidókkal –, ám az eddigiekből is kitűnhet, hogy mind a társadalmi helyzetük, mind a választott út tekintetében tarka kép rajzolódik ki a pozsonyi családok iskoláztatási stratégiáinak vizsgálata alapján. Ezek egyik közös vonása, hogy a líceum ezeknek az (átörökítő vagy mobilizáló) stratégiáknak fontos eszközeként szerepel. Az eredmények valóban igazolják a szakirodalom azon állítását, hogy a polgárság egy része városi iskolaként használta a líceumot (azaz annak alsó osztályait), ám a magasabb szintre eljutó iskoláztatás is gyakori volt, olykor még olyan esetekben is, amikor az illető diák a honorácior pályákhoz fűződő terveket sem szőtt. Másrészt a humanista és felsőfokú tagozatokra járás nem is csupán számszerűsége miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert család-szintű – alighanem tudatos – törekvések irányultak a több osztály elvégzésével megszerzhető magasabb presztízsű, és a családban tradicionálisan átörökített társadalmi helyzet egyidejű biztosítására. Ez a jelenség pedig általában is új értelmezési keretet kínál azon társadalmi csoport középiskola-használati szokásainak az értelmezéséhez, mely a pozsonyi evangélikus líceum diáklétszám-növekedésének fő bázisa volt. Nyitott kutatási kérdés marad mindamellett, hogy a – diáklétszám tekintetében a korszak során összességében stagnáló – pozsonyi katolikus iskolákba beiratkozott, városi (illetve polgári) származású diákok esetében megfigyelhetők-e hasonló jelenségek.

FÜGGELÉK

1. táblázat

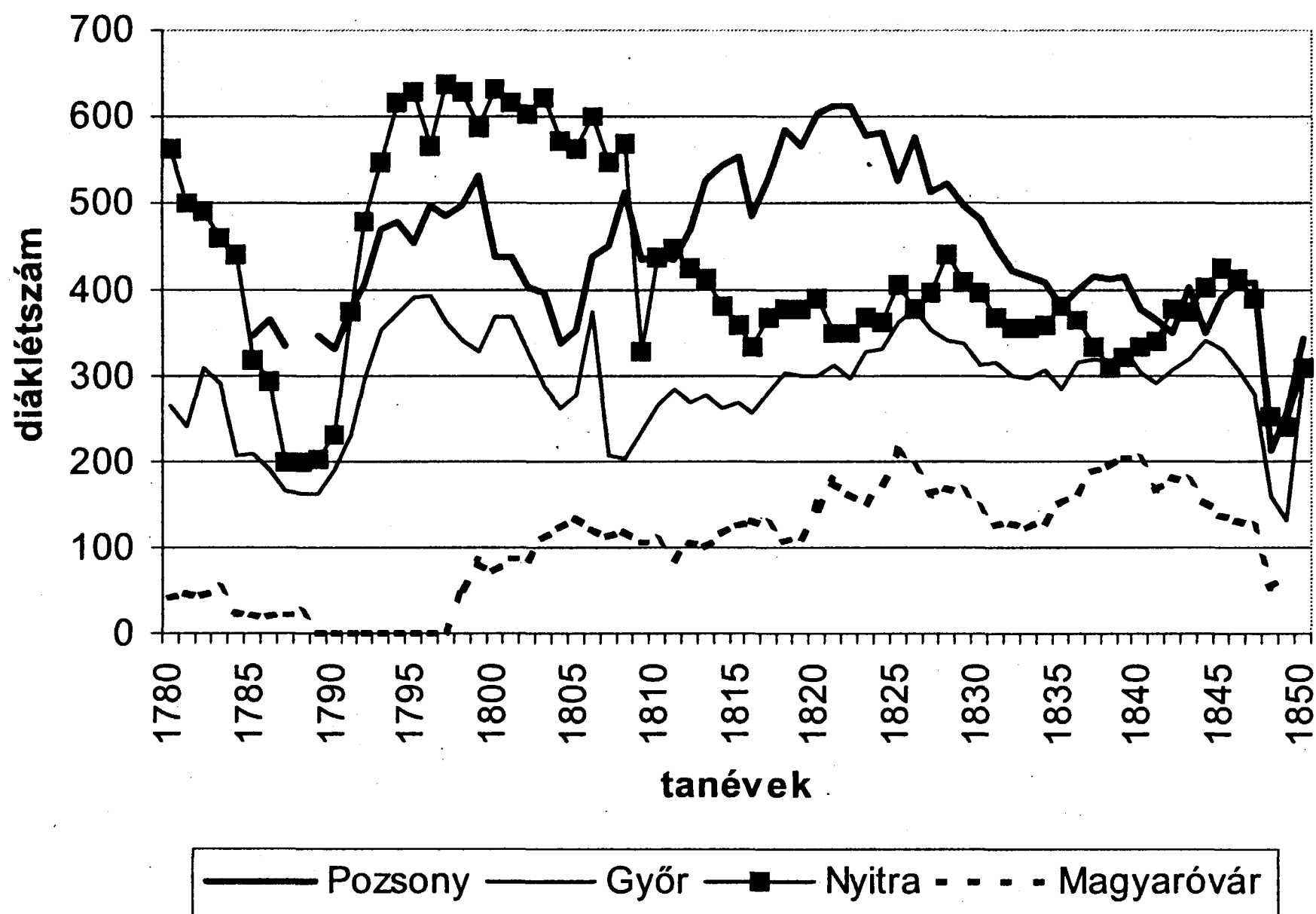
A diákok felekezeti megoszlása (%)

	katolikus iskolák			líceum		
	1812	1828	1845	1812	1828	1845
katolikusok	99,5	95,8	94,1			
evangélikusok		0,3		82,7	87,1	70,9
reformátusok	0,2	1,2	0,4	14,1	3,8	11,2
izraeliták	0,3	2,3	5,5	1,6	8,4	11,5
görögkeletiek		0,4		1,6	0,7	6,4
összesen	100	100	100	100	100	100

(Megjegyzés: a katolikusok adatai a görög katolikusokat is tartalmazzák.)

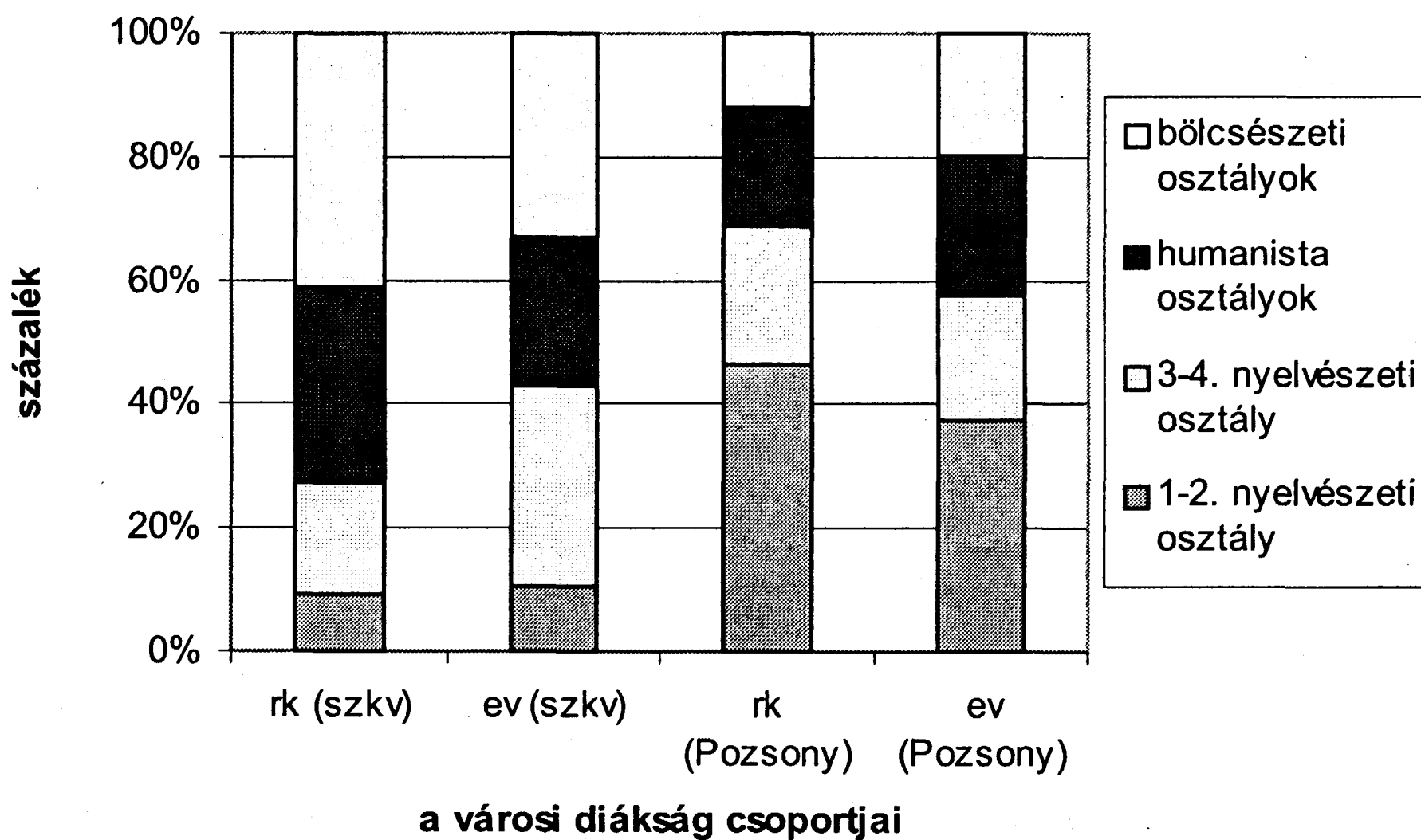
1. ábra

A pozsonyi térség gimnáziumainak diáklétszáma

2. ábra

A városi származású diákság megoszlása a képzési szintek között

A három mintaévben legalább öt pozsonyi diákot adó települések listája

név	Település				Népességszám ³			Pozsonyi diákság								
	jogá. ¹	piack ²	megye	járás	összes	kat	prot.	összes	kat-isk	líceum	rk.	ev.	zsidó	1812	1828	1845
Pozsony	szkv	1	Pozsony	pozsonyi	37180	27294	6689	669	495	174	469	154	45	167	277	210
Bécs			Ausztria					80	73	7	73	7		14	45	21
Szokolca	szkv	5	Nyitra	szakolcai	6092	4952	974	41	23	18	23	18		21	12	8
Szenic	mv	4	Nyitra	szakolcai	2658	989	813	27	10	17	10	16		9	12	6
Nagyszombat	szkv	2:k	Pozsony	nagyszombati	6626	6219	275	25	20	5	20	3	2	11	7	7
Komárom	szkv	2:rt	Komárom		17782	10591	6526	25	13	12	11	9		6	14	5
Bazin	szkv		Pozsony	pozsonyi	4651	2324	2111	24	6	18	6	18		6	4	14
Győr	szkv	1	Győr		14472	10581	2726	22	6	16	6	15		3	9	10
Somorja	mv	5	Pozsony	felső-csallóközi	2990	1678	1312	21	16	5	15	4		8	5	8
Vágújhely	mv	2:rt	Nyitra	vágújhelyi	5417	2807	3892	21	8	13	7	9	5	8	4	9
Pest	szkv	1	Pest		56577	47142	1284	21	13	8	12	7		4	8	9
Sopron	szkv	1	Sopron		12501	7672	4792	18	12	6	12	6		5	10	3
Érsekújvár	mv	2:rt	Nyitra	nyitrai	6572	6572	0	17	17	0	13			4	8	5
Galgóc	mv	2:rt	Nyitra	vágújhelyi	4045	3718	46	17	16	1	16	1		8	4	5
Nyitra	püsp	2:k	Nyitra	nyitrai	4090	3989	3	15	13	2	12		2	1	6	8
Modor	szkv		Pozsony	pozsonyi	3859	1562	1286	15	7	8	7	8		3	4	8
Szobotist	mv		Nyitra	szakolcai	3185	639	2032	15	4	11	4	11		5	6	4
Trencsén	szkv	3	Trencsén		3405	2439	547	15	4	11	4	11		8	5	2
Besztercebánya	szkv	2:k	Zólyom		5214	2995	2219	14	5	9	5	9		3	7	4
Buda	szkv	1	Pest		30001	28213	352	14	14	0	14			3	4	7
Galánta	mv		Pozsony	külső	1853	1236	58	13	7	6	7	6		4	3	6
Sárosfa/lva	f		Pozsony	alsó-csallóközi	288	269	0	12	12	0	12			4	1	7
Malacka	mv		Pozsony	hegyentúli	2353	2258	6	12	12	0	12			3	5	4
Stomfa	mv		Pozsony	hegyentúli	3374	2731	0	12	12	0	12			9	3	0
Kismarton	szkv	5	Sopron		5386	4528	32	11	11	0	11			5	6	0
Nagyfödemes	f		Pozsony	felső-csallóközi	1596	1579	5	10	10	0	10			3	5	2
Holics	mv		Nyitra	szakolcai	4333	3054	437	10	5	5	5	5		6	3	1
Miava	mv		Nyitra	vágújhelyi	9883	243	9007	9	0	9		9		3	2	4
Prosnitz			Moravia					9	4	5			9	0	0	8
Csukár-Paka	f		Pozsony	felső-csallóközi	244	239	0	8	8	0	8			3	2	3
Unim	f		Nyitra	szakolcai	1285	1194	0	8	8	0	8			5	2	1

név	Település			Népességszám ³			Pozsonyi diákság							
	jogá. ¹	piack ²	megye járás	összes	kat.	prot.	összes	kat-isk	líceum	rk.	ev. zsidó	1812	1828	1845
Kisucaújhely	f	4	Trencsén	2129	2121	0	8	8	0	8		4	4	0
Óvár	mv	3	Moson	2303	2242	61	8	8	0	6		2	1	5
Zsolna	mv	2:rt	Trencsén	2432	2419	1	8	8	0	8		7	0	1
Bős	mv		Pozsony alsó-csallóközi	1803	1756	8	7	7	0	7		1	6	0
Gutor	f		Pozsony alsó-csallóközi	467	451	0	7	7	0	7		3	1	3
Szentmihályfa/lva	f		Pozsony alsó-csallóközi	355	355	0	7	7	0	7		1	2	4
Nyék	f		Pozsony külső	638	638	0	7	7	0	7		3	3	1
Szered	mv	4	Pozsony külső	2613	2232	25	7	7	0	6	1	3	3	1
Vajka	f		Nyitra nyitrai	396	388	0	7	7	0	7		6	0	1
Réte	f		Pozsony pozsonyi	1025	456	415	7	6	1	4	1	1	5	1
Szentgyörgy	szkv		Pozsony pozsonyi	2696	1465	860	7	4	3	4	3	2	3	2
Csejte	mv		Nyitra vágújhelyi	1807	1619	42	7	4	3	4	3	3	0	4
Nagykosztolán	mv		Nyitra vágújhelyi	1298	1122	7	7	6	1	6	1	0	3	4
Verbó	mv	4	Nyitra vágújhelyi	3051	2041	379	7	1	6	1	6	0	3	4
Dubnica	mv		Trencsén	1868	1821	8	7	7	0	7		3	1	3
Oroszvár	mv		Moson	2094	1272	311	7	6	1	2	1	1	1	5
Selmecbánya	szkv	3	Hont	17028	13811	3217	7	6	1	5	1	4	3	0
Dunaszerdahely	mv	4	Pozsony alsó-csallóközi	657	239	64	6	5	1	5	1	1	3	2
Etrekarcsa	f		Pozsony alsó-csallóközi	341	336	0	6	6	0	6		2	3	1
Fölbár	f		Pozsony alsó-csallóközi	713	592	9	6	6	0	6		2	0	4
Pusztafödemes	f		Pozsony nagyszombati	1195	969	218	6	5	1	5	1	0	4	2
Magyarbél	f		Pozsony pozsonyi	1015	945	5	6	6	0	6		3	2	1
Sasvár	mv	2:k	Nyitra szakolcai	2690	2294	0	6	4	2	4	2	3	2	1
Brezova	mv		Nyitra vágújhelyi	6313	227	5892	6	0	6		6	2	0	4
Liptószentmiklós	mv	4	Liptó	1708	203	704	6	1	5	1	1	2	0	4
Nedesze	f		Trencsén	506	485	0	6	6	0	6		2	3	1
Pápa	mv	2:k	Veszprém	13232	8809	1751	6	3	3	3	2	0	2	4
Zayugróc	f		Trencsén	905	211	659	6	0	6		6	0	2	4
Fél	f		Pozsony felső-csallóközi	846	799	7	5	5	0	5		2	1	2
Nagylég	f		Pozsony felső-csallóközi	608	584	9	5	5	0	5		4	1	0

név	Település			Népességszám ³			Pozsonyi diákság									
	jogá. ¹	piack ²	megye	járás	összes	kat	prot.	összes	kat-isk	líceum	rk.	ev.	zsidó	1812	1828	1845
Nagymagyar	f		Pozsony	felső-csallóközi	1301	873	11	5	4	1	4		1	4	0	1
Beszterce	f		Pozsony	hegyentúli	1503	1498	0	5	5	0	5			2	0	3
Diószeg	f		Pozsony	külső	1456	1385	71	5	5	0	5			2	0	3
Felsőszeli	f		Pozsony	külső	1879	768	1105	5	4	1	4	1		1	2	2
Verbóc	f		Nyitra	szakolcai	4627	124	4352	5	0	5		5		2	2	1
Balony	f		Győr		482	482	0	5	5	0	5			1	0	4
Bóny	f		Győr		1249	441	749	5	3	2				1	3	1
Chisne	f		Árva		1410	1407	0	5	5	0	5			3	0	2
Hédervár	mv		Győr		777	749	9	5	5	0	5			0	5	0
Korpona	szkv	5	Zólyom		3461	1585	1876	5	1	4	1	4		2	1	2
Makó	mv	3	Csanád		17148	5367	8853	5	3	2	2	2	1	1	1	3
Nagykőrös	mv		PPS		13679	439	13179	5	0	5		1		1	1	3
Rajka	mv		Moson		2823	1291	1101	5	3	2	3	2		0	4	1
Rozsnyó	püsp	1	Gömör		6008	2484	3524	5	0	5		5		0	4	1
Usztye	f		Árva		1002	993	0	5	5	0	5			4	0	1
Veszprém	püsp	1	Veszprém		9079	6602	1815	5	4	1	4			0	5	0
Összesen diák								1508	1074	434	1000	380	75	433	573	486

¹Jogállás: szkv = szabad királyi város, mv = mezőváros, f = falu, püsp = püspöki város.

²Piacközpont lásd. Bácskai - Nagy 1984. (A szám a piacközpont osztályát, a másodrendű piacközpontok közül a 2:k kettős szerepkörű, a 2:r régió túlnyúló központokat jelent.)

³Nagy 1828. (A római és görög katolikusokat összevontam, az evangélikusokat és a reformátusokat a forrás is egyben közli.)

FORRÁSOK

Slovenský Národný Archív (SNA)

II. Oddelenie starších fondov

- I-003. KPA-B (=Kralovská Právnická Akadémia-Bratislava)
 SNA, KPA-B 150 A pozsoni királyi Akadémiában Jog- és Bölcsészeti Osztály Hallgatókról 1845/6-ik iskolai évre szóló Rovatolmány.
 SNA, KPA-B 213 Informatio de Progressu in Moribus, et Studiis Juventis Academiae Regiae Posoniensis pro Semestri I-o 1812/13.
 SNA, KPA-B 214 Informatio de Progressu in Moribus, et Studiis Juventis Academiae Regiae Posoniensis pro Semestri II-do 1812/13.
 SNA, KPA-B 243 Informatio de Progressu in Moribus, et Studiis utriusq. anni Philosophorum in regia Academia Posoniensi pro I. Semestri Anni Scholast.
 SNA, KPA-B 244 Informatio de Juventute Academiae Regiae Posoniensis et quidem de Jurium Auditoribus, pro integro Anno 1828/9 de Philosophiae vero Studiosis pro II. Semestri ejusdem Anni

Archív Mesta Bratislavy, Školy (AMB Š)

- AMB Š 8879 (kötetcím nélkül); benne: Informatio de Scholastica Juventute Regii Archi-gymnasii Posoniensis Ord. S.Benedicti Semestri Primo/Secundo Anni 1812/3
 AMB Š 8882 (kötetcím nélkül); benne: Informatio de Scholastica Juventute Regii Archi-gymnasii Posoniensis Ord. S.Benedicti Semestri Primo/Secundo Anni 1828/9
 AMB Š 8884 (kötetcím nélkül); benne: Értesítés a Pozsonyi kir. Fő Gymnasiumi Ifjúságról 1845/6 [első/második] felében

Evanjelická Kniznica, Bratislava (EK)

- EK 74.; Tabula Censurae iuventutis in Gymnasio Aug. Conf. Posoniensi ab anno 1801 usque ad annum 1813.
 EK 76.; Classificatio Secundanorum, Syntaxistarum et Grammatistarum in Lyceo Evang. Aug. Conf. Posoniensi ab anno 1810-1820
 EK 77.; Classificatio Primanorum in Lyceo Evang. A.C. Posoniensi ab Anno 1810/11 - 1819/20.
 EK 79.; Classificatio Syntaxistarum, Grammatistarum et Donatistarum ab anno 1820/21 - 1824/25.
 EK 80.; Tabulae Censoriae Humanitatis et grammaticarum classium. Lycei evang. Posoniensis ab a. 1830/31 usque ad a. 1839/40.
 EK 82.; Classificatio Primanorum ab anno 1820/21-1829/30
 EK 83.; Classificatio Secundanorum ab 1820-1830; Classificatio Syntaxistarum Gramm. et Donat. ab 1825-1830
 EK 84.; Tabulae Censoriae Philosophiae et Theologiae Studiosorum. Lycei evang. Posoniensis ab a. 1830/31 usque ad a. 1839/40.
 EK 85.; (kötetcím nélkül): A pozsonyi ágostai hitvallású evang. lyceumi philosophia és theologia hallgatóinak, ill. szónoklat-költészeti iskola tanulóinak osztályjegyzéke (1840/41-1844/45)
 EK 87.; Osztályjegyzék az 1845/46-1851/52 tanévről

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsay Ferenc 1901: *A győri kath. főgimnázium története 1626–1900*. Győr
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest
- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest
- Breznyik János 1889: *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*. 3. füz. (A XIX. századbeli események.) Selmecbánya
- Bruckmüller, Ernst 1985: *Sozialgeschichte Österreichs*. München
- Czoch Gábor 1998: Kassa polgársága a 19. század első felében. *Limes*, 2–3. 55–85.
- Csősz Imre 1876: *A kegyes-tanító-rend nyitrai gymnasiumának történeti vázlata*. Nyitra
- Dányi Dezső 1980: Az első magyar népszámlálás. In: *Történeti Stiztikai Tanulmányok* 4. Budapest, 189–211.
- Lehotská, Darina – Pleva, Ján (szerk.) 1966: *Dejiny Bratislavy*. Bratislava
- Horváth, Vladimír – Lehotská, Darina – Pleva, Ján (szerk.) 1978: *Dejiny Bratislavy*. Bratislava
- Fényes Elek 1841–1843: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. 1–2. kötet, 2. kiadás, Pest
- Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára*. 1–4. kötet, Pest
- Gyömrei Sándor 1957: A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 12. Budapest, 197–274.
- Horváth Mihály 1840: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt*. Buda
- Horváth Zoltán [é.n.]: *A nagyszombati kath. érseki főgimnázium története*. [h.n.]
- Karady Viktor 1997: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom. /Zalai Gyűjtemény 41./ Zalaegerszeg*, 9–18.
- Közhasznú esmeretek tára a Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*. Pest. (IX. köt: 1839)
- Kornis Gyula 1927: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. 1–2. kötet Budapest
- Kövér György 1997: Egy biedermeier cipster polgárcsalád életstratégiája. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.) *Kőfallal, sárpalánkkal...* Debrecen, /Rendi társadalom – polgári társadalom 7./ 175–179.
- Magda, Paul 1832: *Neueste statistisch-geographische Beschreibung der Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militär-Grenze*. Leipzig
- Markusovszky Sámuel 1896: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház múltjával*. Pozsony
- Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest
- Nagy, Ludovicus 1828: *Notitiae politico-geographico-statisticae Inchyti Regni Hungariae*. Buda
- Németh Ambrus 1904: *A győri királyi tudomány-akadémia története I–III*. Győr
- Ortvay Tivadar 1884: *Száz év egy hazai főiskola életéből*. Budapest
- Pressburger Adress-Kalender auf das Jahr 1812*. Pressburg
- Pressburger Wegweiser. Gemeinnütziger Geschäfts-Kalender für das Schalt-Jahr 1840*. Pressburg
- Rappensberger Vilmos 1894: *A kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló magyar-óvári gymnasium története 1739–1894-ig*. Győr
- Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Ford. jegyz. és mutat. ellátta Mészáros István. Budapest, 1981.
- Sas Andor 1995: *Pozsony, az egykori koronázó város*. (2., bővített kiadás) Pozsony
- Sasfi Csaba 1997: A nagykanizsai és a keszthelyi gimnázium vonzáskörzete és a diákok lakóhelyi koncentrációja 1808 és 1848 között. In: Sasfi Csaba (szerk.) *Iskola és társadalom. /Zalai Gyűjtemény 41./ Zalaegerszeg*, 131–171.
- Sasfi Csaba 1998: Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. II. József oktatáspolitikai rendeletei. *Századvég Nyár* (ú.f. 9.), 133–157.
- Schönvitzky Bertalan 1896: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*. Pozsony
- Szögi László 1994: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén*. I. kötet 1790–1850. Budapest–Szeged
- Tóth Árpád 2000: A megőrzött presztízis. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 151–175.
- Tóth Árpád 2001: Recenzió Sas Andor: *Pozsony, az egykori koronázó város*. Pozsony, 1995. könyvéről. *Fons*, (megjelenés előtt)
- Vörös Károly 1980: A magyar nép kulturális élete. In: Mérei Gyula (főszerk.) *Magyarország története 1790–1848*. /Magyarország története. V. kötet/ Budapest, 1055–1149.